

GEORGE SAND VALLOMÁSAI

*CHOPIN, MUSSET, FLAUBERT, LISZT
SZÍVÉN URALKODOTT EZ A KÜLÖNÖS
NŐ, AKI AZ ÍRÁSNAK ÉS SZERELEMNEK
EGYARÁNT MESTERE VOLT.*

**FORDÍTOTTA:
POGÁNY ELZA**

HAJNAL-KIADÁS BUDAPEST

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi (CC BY-SA 4.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.hu>

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2017
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-963-417-227-7 (online)
MEK-17511

ELŐSZÓ.

Ma is nagy port verne fel az eset, ha egy vérbeli arisztokrata nő, szakítva szigorú előítéletekkel, hagyományos konzervatív világnézettel, egyszerűen átugraná az egyénisége útját akadályozó korlátokat és független, szabad élethez támasztott jogos igényekkel keresné boldogulását és érvényesülését a társadalomban.

Ma pedig már hozzászoktunk az erőteljes, akaratszilárd nőkhez, akik önérzetesen és saját felelősségükre mernek élni.

Mennyivel nagyobb megütközést keltett a Dudevant báróné merész elhatározása a múlt század húszas éveiben.

Szűknek találta környezetét, életmódját, túlnőtte gondolatokban a kereteket, melyek között mozognia szabad volt.

Egy szép napon nekivágott Párisnak és megpróbált önálló, független életet élni. Férfiruhát viselt, hogy nagyobb mozgási szabadsága legyen.

Eleinte nehezen ment a dolog. Sokat imbolygott, csalódott, botorkált, végül mégis talpra állott.

George Sand néven írta az egész világon ismert regényeit és közkedvelt írónője lett az elmúlt század közönségének.

Műveinél azonban sokkal érdekesebben, színesebben és változatosabban alakult ki saját élete.

Melegszívű, ötletes, heves vérmérsékletű nő volt.

Csak a szemét és arcának életteljes kifejezését találták szépnek rajta, de egyénisége nagyon sok hódolót vonzott lábai elé.

Érdekes szerelmei közül Jules Sandeau-t, Musset-t és Chopint emlegetik, mint akik nagy hatást gyakoroltak lelki életére.

Érdekes összeköttetést tartott fenn korának legkiválóbb embereivel: Balzac, Flaubert, Maupassant, Liszt Ferenc mindennaposak voltak nála.

Élete vége felé kezdte megírni küzdelmeinek, fejlődésének történetét.

Önéletrajza négy vaskos kötetre terjed. Természetesen asszonyos bőbeszédűséggel és gyakori ismétlésekkel terjeszkedik ki apró, sokszor egészen jelentéktelen és az olvasóra nézve fárasztó lelki folyamatok ecsetelésére.

Nem is fontos, hogy ilyesmi nyilvánosságra kerüljön.

Mi kiválogattuk a négy hatalmas kötetből azokat a részeket, amelyek vonatkozást mutatnak érdekes korára, a legértékesebb emberekhez való baráti, vagy szerelmi viszonyára és saját, nem mindennapi sorsára.

Életének legszebb momentumai: Chopin, a nagy zeneköltő iránt érzett önfeláldozó szerelme.

Úgy látszik, ő maga is mindent kihevert, mindent elfelejtett, csak ez az egy fájts haláláig, ezt tartotta legfontosabb, legsúlyosabb érzésének egész életében.

Eseményekben gazdag, változatos életet élt: sokat tanult, sokat küzdött, sokat utazott, sokat tapasztalt, sokat dolgozott, nagyon szeretett és sokat szenvedett.

Pogány Elza.

I.

Apám huszonhat éves volt, anyám harminc, mikor világra jöttem. Anyám nem igen olvasta Rousseaut, talán emlegetni se hallotta, de azért éppen úgy táplált, mint többi gyermekét.

(A George Sand apja közvetlenül a kis leány születése előtt vette nőül Victoire (Sophie) Delaborde-ot.)

Nagyanyám Nohanból Párisba érkezett, azzal a szándékkal, hogy fia házasságát megsemmisítse. Szentül meg volt győződve róla, hogy Maurice nem fog könnyeinek ellenállani. Nem értesítette előre érkezéséről, hanem mindenekelőtt ügyvédjével, Desére-rel tárgyalta a házasságot megsemmisítő okokra vonatkozólag. Desére két jónevű kartársa véleményét is kikérte. A megbeszélés eredményeképpen kijelentették, hogy elvégre paragrafust lehet találni, olyan ügy a világon sincs, melybe belekapaszkodni ne lehetne, de tiz eshetőség közül kilencben a törvényszék érvényesnek fogja kimondani szüleim házasságát, keresztlevelem szerint törvényes gyermek vagyok és ha feloldanák is a házasságot, apám egész bizonyosan kötelességének fogja tartani újból elvenni törvényesíteni óhajtott gyermeke anyját.

Nagyanyám talán nem is akarta fiát komolyan perelni. Sohse lett volna elég bátorsága hozzá. Valószínűleg haragjának nagy része el is párologott az akadályok előtt. Az ember tulajdonképpen önmagának okoz haragjával szenvedést. Nehány napig azonban nem akart még fiával találkozni, talán hogy saját ellenállását is megpuhítsa, másrészt meg hogy menyé felől is tudakozódjék. Apám megtudta, hogy anyja Párisba érkezett, sejtette, hogy mindent tud és engem használt fel védőjének. Ölébe kapott, kocsiba ült, a nagyanyám lakása előtt kiszállt. A házmesterné kezét néhány nyájas szóval teljesen megnyerte, azután felküldött vele nagyanyámhoz.

Nekem a következőképpen beszéltek el a jelenetet:

A jó asszony valami ürügy alatt belépett nagyanyámhoz. Eleinte közönyös dolgokról beszéltek, de azután pártfogónőm megjegyezte: Nézze, asszonyom, milyen drága kis unokám van. Dajkája ma reggel hozta fel hozzám és azóta egy pillanatra se tudok megválni tőle.

- Csakugyan szép, erős gyermek, - válaszolta nagyanyám és cukorszelencéje után nyult. Pártfogóm odacsusztatott térdére és nagyanyám csemegével kínált, de közben figyelmesen és egyre izgatottabban vett szemügyre. Hirtelen eltaszított magától: „Megcsalt... nem a maga unokája... nem hasonlít magához... Tudom... tudom... hogy ki...”

Ugy látszik heves mozdulata megrémített és sirni kezdtem... nem sívítani... hanem sirni... igazi, nagy könnyekkel. A házmesterné magához ölelt:

- Gyere lelkem, nem akarnak itt tudni rólad, gyere, menjünk!

Nagyanyám ellágyult.

- Adja vissza. Szegény gyermek! Te igazán nem tehetsz róla! De ki hozott ide?

- Az apja hozta, lenn vár a kocsiban, visszaviszem a kis leányt. Bocsásson meg asszonyom, igazán sajnálom, hogy megharagítottam... de nem tudtam... honnan tudtam volna? Azt hittem örömet szerzek... kellemes meglepetést...

- Hagyja, hagyja jó asszony, - szólt nagyanyám, - dehogy haragszom magára. Menjen, hívja fel a fiamat és hagyja nálam a gyermeket.

Apám négyesével ugrott fel a lépcsőkön. Ott talált nagyanyám ölében, kebléhez simulva és az öreg asszony könnyezve igyekezett nevetetni. Hogy ők ketten mit beszéltek egymás között,

sohasem tudhattam meg. Lehet, hogy sirtak is és annál jobban szerették egymást. Anyám később gyakran elmesélte életem első kalandját. Mikor apám hazavitt, nagy, rubinköves gyűrűt tartottam kezemben. Nagyanyám adta, azzal a megbizással húzta le ujjáról, hogy anyámnak adjam át.

Még jó időbe telt, míg nagyanyám menyét is látni kívánta. Már széltében rebesgették, hogy apám rosszul házasodott, s a kósza hírek részben nagyanyám, részben apám ellen fordultak. Nagyanyám maga is belátta, hogy vonakodásával sokat árt fiának. Fogadta végre a remegő Sophiet, aki szerény és gyöngéd modorával teljesen lefegyverezte. Az egyházi esküvőn már nagyanyám is jelen volt, s a lakodalmi ebéd nyilvánosan megpecsételte, hogy anyámat velem együtt befogadták a családi körbe.

Szent volt a béke anyós és meny között. A legszűkebb baráti körök talán fintorgatták kissé orrukát a házasság csöndes botránya fölött, viszont apám társasága sohasem kérte számon felesége őseit és vagyonát. Anyám azonban sohase szerette a társaságot és csak erőszakkal, úgyszólván akarata ellenére mutatták be Murat udvaránál, mikor apám a herceg körül teljesített szolgálatot.

Anyám se megtisztelve, se megalázva nem érezte magát magasabbrangú emberek társaságában. Finoman gúnyolódott ostobák gögjén, felcseperedettek hiuságán és a nép gyermekének érezte magát kis ujjá körme hegyéig. Büszkén mondogatta, hogy fajának vére vörösebb, erei tágabbak. Tartózkodó modorát sokan félénkségnek vélték, de ha bátorítólag pártfogolták, tartózkodása néma hidegséggé változott. Azokkal szemben, akiket tisztelt, előzékeny, kedves volt. Általában szeretett kötekedni, nevetni és szívéből gyűlölt minden feszességet. Hosszú estélyek, ebédek, látogatások, bálók kétségbeejtették. Otthonának élt és lelke meghitt bizalomra, teljes ösztinteségre, szabadságra vágyott. Jelleme alapján véve összevágott apám egyéniségével, összeillőbb házaspárt válogatni sem lehetett volna. Csak otthon érezték jól magukat. Máshol mindenütt mélabús ásitásba fulladtak. Tőlük örököltam a sajátságos vadságot: sohase szerettem a társaságot és az *otthont* sohase tudtam nélkülözni.

Apám résztvett az 1805-iki hadjáratban Duponttal. Anyám tavasszal követte a táborba és három hónapot, talán még többet is töltött távol. Lucie néném, anyám testvére, vigyázott Caroline nővéremre és reám. Caroline öt-hat évvel idősebb volt, mint én és nem az apám gyermeke volt. Lucie néném Maréchalhoz ment férjhez. Leánya: Clotilde öt-hat hónappal később született, mint én. Sohase volt drágább barátnőm. Néném Chaillotban lakott abban az időben, ma már az is a város közepe, de akkor egész vidékies volt. A szomszéd szamarát bérbe vették sétakocsizásra, s minket két nagy gyümölcsöskosárba ültettek, az egyikbe Carolinet, a másikba Clotildeot velem. Ugy látszik nagyon szerettük az ilyen sétákat.

II.

Az élet önmagában véve, úgy látszik, nagyon jó, hiszen olyan szépen indul és olyan boldog a gyermekség. Nincs ember, aki ne gondolna tűnő álomként aranykorára... és a folytatás sohasem ér fel vele... Álomnak nevezem... mert első éveink elmosódó emlékei bizonytalanul ringanak egyes elszigetelt képek sejtelmes összefolyásában. Talán meg se tudjuk mondani, hogy miért szeretjük villámlásszerű, másokra jelentéktelen emlékeinket.

Az emlékezőtehetség egyéniségek szerint változó, senkinél sem tökéletes és ezerszer következtlen. Nálam igen sok tekintetben rendkívül fejlett, viszont más tekintetben teljesen fogyatékos. A jelen, vagy a közelmúlt eseményeire megerőltetésembe kerül visszaemlékezni, javarészüket el is felejttem örökre. De ha visszanézek multamra, emlékeim olyan messzire szállanak vissza, amilyen messzire mások nem igen emlékeznek.

Hogy tiszta, vagy zavaros képet alkotunk-e magunknak a dolgokról, az talán attól is függ, hogy többé vagy kevésbé mélyen érintettek? Belső átélések miatt sokszor egészen közönyösek vagyunk körülöttünk lezajló megrázó eseményekkel szemben. Arra is rosszul emlékszünk, amit nem értettünk. A feledés oka valószínűleg intelligenciahiány, vagy figyelmetlenség.

Életem első emléke körülbelül két éves koromból származik. Dajkám leejtett és fejem a kályha sarkába vágódott. Most is tisztán látom még a kandalló vörös márványát, patakozó véremet és a dajka rémült arcát. Határozottan emlékszem az orvos látogatására, a fülem mögé rakott piócákra és arra, hogy a részeges dajkát azonnal elküldték. A lakásunkból rég kiköltöttünk, azt se tudom, merre feküdt a ház? De ha még létezik, egész bizonyosan ráismernék.

Egy évvel később a Grande Batelière-utcában laktunk. Erre már egész világosan emlékezem. De a baleset óta semmi különösebb esemény nem fordult elő. Csak annyit tudok, hogy órák hosszat feküdtem ébren kis ágyamban és elbáméskodtam a függöny redőin, vagy valami papírvirágon. Nagyon szerettem a legyek repülését és zümmögését is. Sokszor duplán láttam a tárgyakat, máig se tudom, hogy miért? Sokan azt állítják, hogy ilyesmi gyermekkorban gyakran előfordul. Különösen a gyertya lángját láttam kétszeresen. Lehet, hogy bölcsőbeli életemnek ez volt legnagyobb szórakozása, azért emlékszem olyan élesen rá, egyébként lágy unalom érzése vett körül.

Anyám korán kezdett foglalkozni lelki életem fejlesztésével. Agyam ellenállás nélkül fogott fel mindent, de mégse mutatott valami nagy előmenetelt. Ha békében hagytak volna, nagyon későn kezdtem volna eszmélni. Tíz hónapos koromban jártam, beszélni elég későn kezdtem, de mikor az első néhány szót megtanultam, a többi már hamar ment. Négy éves koromban folyékonyan olvastam, éppen úgy, mint Clotilde. Anyáink egyszerre kezdtek el tanítani. Imádkozni is tudtam, hiba nélkül hadartam elejétől végig minden imádságot, anélkül, hogy egy szót is értettem volna. A *Pater-t*, *Credo-t*, *Ave Máriát* franciául mondtam, de épp oly kevésbé sejtettem jelentésüket, mintha latinul tanultam volna, csak „*A mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma*” jelentett rám nézve valamit. A La Fontaine meséit is kívülről szavaltam, de úgy untam őket, hogy talán készakarva igyekeztem értelmük elől elzárkozni, lehettem már tizenöt éves, mikor észrevettem, hogy nagyon szépek.

Anyám dalaira is emlékszem. Altató dala minden este egy ezüst tojást ígért, de reggel sohasem jutott eszembe elkérni a fehér tyúk ezüst tojás ajándékát.

Volt egy karácsonyi dala is, de arra már kevésbé emlékszem, mert csak egy esztendőben egyszer hallottam. Sohase felejtettem el azonban, hogy milyen vakon hittem a fehérszakállú jó öreg Karácsony apóban, aki éjfélkor leereszkedik a kéményen, hogy cipőmbé ajándékot tegyen. Éjfél! Milyen titokzatos óra! Mennyire sajnáltam, hogy nem virraszthatnak éjfélig a

gyermek. Hihetetlenül erőlködtem, hogy bár csak egyetlenegyszer ébren maradjak a kis öreg érkezéséig. Vágyódtam látni és félttem is tőle. Sohasem sikerült éjfélig fennmaradnom. Reggel első tekintetem a cipőmet kutatta. Milyen izgalmat okozott a fehér papírba göngyölt csomag... mert Karácsony apó nagyon szerette a tisztságot és mindig gondosan becsomagolta ajándékát. Meztláb futottam kincseim után. Persze pompás ajándékokra nem igen telt, mert szegények voltunk. Sütemény, narancs, vagy piros alma bukkant elő a papír mögül. Alig mertem hozzányulni a meghatottságtól. Képzőtehetségem igen nagy szerepet játszott... Általában a gyermek élete merő fantázia.

Nem értek egyet Rousseauval, mikor hazugság ürügye alatt ki akar küszöbölni minden csodálatost. Kételkedés és okoskodás előbb-utóbb utat tör magának. A gyermeket lelkileg is korának megfelelően kell táplálni. Amíg szükségét érzi mesének, csodának, adni kell neki. Mikor a kiábrándulás órája elkövetkezik, nem kell tévedéseiben megerősíteni, s az ész fejlődését nem szabad útjában megakadályozni.

Clotilde is, én is könnyen tanultunk olvasni, legalább is egyikünknek sem maradtak kínos emlékei. Anyáink is gyakran mondták, hogy nem került fáradságukba a tanítás, csak makacsságom okozott néha gondokat. Egyszer például nem volt kedvem tanulni és kijelenttem anyámnak, hogy „A-t tudok mondani, de B-t nem!” Ugy látszik ellenállásom nagyon sokáig tartott. Végigmondtam az egész abc-t, de a második betűt ki nem ejtettem volna a világért sem. Ahányszor megkérdezték, hogy miért nem olvasom ki, következetesen azt feleltem: „Nem ismerem a B-t!”

Emlékszem a házban lakó üveges nagyobbik lányának fehér ruhájára és fátylára, mikor áldozni ment. Három és fél éves lehettem. Fenn laktunk a harmadik emeleten a Grande Batelière-utcában, s az üveges leánykáival játszottunk. Nevüket már nem tudom, csak fehér ruhára emlékszem, azt hittem, hogy e világon semmi se lehet szebb, nem győztem eleget bámulni és nagyon fájt, mikor anyám kijelentette, hogy nem is szép, a fehérsége sárgás, nincs is csinosan összeállítva. Ugy éreztem, hogy bánatot okoztak bámulatom tárgyának becsméréssel.

Egyszer egy nagyszerű bohócot kaptam ajándékba. Aranyban és biborban ragyogott. Eleinte félttem tőle, különösen a babáim miatt, mert úgy éreztem, hogy nagy veszedelemben forognak körülötte. A babát óvatosan bezártam a szekrénybe, s csak úgy mertem a bohóccal játszani. Ha egy rugót megnyomtak, mozgatta szemét, sohasem voltam egészen tisztában vele, hogy báb-e, vagy élőlény? Világért sem engedtem volna meg, hogy a babával egy szekrénybe zárják éjszakára, végre engedtek szeszélyemnek és a kályhára fektették.

Ott feküdt a jó bohóc a kályhán és üveges szeme, gonosz mosolya a plafonra meredt. Ha ágyamból nem is láthattam, lelki szemeim elé képzeltem és aggódva aludtam el. Nem tudtam, hogy mit gondoljak furcsa egyéniségéről, örökösen nevetett és szeme a szoba minden zugába követett. Még álmomban sem hagyott békét. Azt álmodtam, hogy bohócom felkelt, pupja előre csuszott, vörös mellénye tüzet fogott és futva üldözött kereken a szobában, hol engem, hol a babámat. Eszeveszetten menekültünk, de hosszú lángcsóváival elért. Rémséges kiáltozással felkeltette anyámat. Mellettem alvó nővérem észrevette, hogy mitől félek, kivitte a bohócot a konyhába és azt mondta, hogy ilyen csunya játék nem gyereknek való. Sohse láttam többet. Még sokáig félttem azonban az égési sebtől, s habár addig szívesen játszódtam tűzzel, most, ha csak tüzet láttam, borzongtam a rémülettől.

A gyermek legnagyobb erkölcsi szenvedése a félelem. Semmiesetre sem találom helyesnek kényszeríteni a gyermeket, hogy közről nézzen, vagy érintsen mindent, amitől fél. Nem helyes gyógymód. Sokkal jobb távoltartani és elterelni figyelmét. Az idegrendszer uralja még egész szervezetüket, s miközben esetleg tévedésükről meggyőződnek, olyan halálos rémületet állanak ki, hogy nem tudnak többé szabadulni tőle. Valóságos fizikai bajjá növekedett a

félelem és eszével már nem tudja legyőzni. Természetesen gyöngéjüket nem volna helyes táplálni, de erőszakolás még sokkal ártalmasabb és idegrohamokat is előidézhethet.

Szerencsére anyám nem kegyetlenkedett velem. Ha például tüzi fecskendő előtt kellett elhaladnunk és észrevette, hogy elsápadok, rögtön megengedte, hogy Pierret ölbevegyn. Megnyugodva rejtettem fejem mellé.

Még a Grande Batelière-utcában kezdtem el forgatni egy régi, furcsa képes mithológiát. A szöveget el sem olvastam, de a képekből hamar megértettem az antik meseszöveg fővonásait. Nagyon érdekelt. Néha elvittek az örök Séraphin kínai árnyait, vagy a boulevard tündérajátékait megnézni. Anyám és nővérem Perrault-mesékkel mulattattak, s amikor kifogytak belőlük, saját maguk komponáltak újabb meséket. Beszéltek a paradicsomról is, elmondták a legszebb katolikus allegóriákat: a fejemben aztán szépen összekavarodott minden: angyalok, Ámorok, a Szent Szűz, a jó tündér, bohócok, varázslók, szinpadai ördögfiókák, templomi szentek, egyszóval a legkülönösebb költői zagyvaság kerekedett.

Nem tudom, hogy nevelés, sugallat, vagy egyéni hajlam okozta-e, annyi bizonyos, hogy már nagyon korán szerettem a regényeket, tulajdonképpen még mielőtt egészen jól tudtam volna olvasni.

Anyám nem tartott cselédet. Mindig varrt, főzött, s hogy ne zavarjam, bebörtönözött négy szék közé, s a középre egy parázsnélküli melegítőt állított, hogy ráüljek, ha kifáradtam. Vánkos nem volt a házuknál, igen nagy luxus lett volna. A szalmafonású székeket nagy gyönyörűséggel tépáztam körmeimmal, s hogy jobban elérjem, felállottam a melegítőre, csak úgy sikerült rákönyökölnöm az ülésre. Csodálatos türelmet fejtettem ki a szalma kapargálásában. Csakhogy kézimunkám nem elégített ki teljesen. Azóta se tudok tétlen kezekkel ülni soha. Végnélküli históriákat meséltem, anyám szerint valóságos regényeket. Egyre se emlékszem természetesen, anyám azt mondta, hogy borzasztó unalmas és hosszadalmas volt valamennyi, főképpen az elkalandozó részletekért. Azt mondják, hogy mai napig is megtartottam ezt a hibát, bevallom, nem igen adok számot magamnak írásmodoromról, ma is bizonyos nemtörődomség vezet az alkotásnál, éppen mint négyéves koromban.

Nagynéném is jól emlékezett végnélküli mesémre. Sokszor kérdezte:

- Nos, Aurore, herceged még mindig nem került ki az erdőből? Mikor készül el hercegnőd az öltözködéssel? Mikor lesz már rendben a koronája és az uszálya?

- Hagyd el, - szólt közbe anyám, - csak úgy tudok nyugodtan dolgozni, ha négy szék között regényeket mesél.

Nagyon szerettem a valóságot utánozó játékokat. Clotildedal és más korombeli gyermekekkel fantasztikus játékokat találtunk ki. Háborusdit játszódtunk, vagy meneküléseket erdőn keresztül. Az erdő különösen nagy szerepet játszott képzelőtehetségemben. Egyikünk elveszett, a többiek keresték, hívogatták. Az illető elaludt egy fa, illetve a kanapé alatt. Segítségére siettünk. Egyik gyermek az anya szerepét játszotta, vagy generális volt, mert a külső háborus események a gyerekszobáig behatoltak. Hányszor voltam császár és hányszor vezényeltem harctéren! Darabokra szaggattuk a babákat, embereket, feldúltuk a házi tűzhelyeket; úgy látszik, hogy apám fantáziája is olyan fiatalos volt, mint a mienk, mert nem tűrhette a háborus jelenetek mikroszkópiumi ábrázolását sem és sokszor odaszólt anyámnak:

- Kérlek, seperd el a gyermekek harcterét, lehet, hogy rögeszme, de nem tudom nézni a földön heverő kezeket, lábakat, s a sok vörös rongyot.

Chaillot-t tartottam gyermekkoromban az igazi paradicsomnak. Azt hiszem, hogy 1808-ban láttam utoljára nagybátyám házát, de oly élénken emlékszem rá, hogy le tudnám rajzolni a ház és a kert tervét. Különösen a kerttől voltam elragadtatva, igaz, hogy addig más kertet nem

igen láttam. Anyám igen nagy szegénységben élt abban az időben, bármit is híreszteltek róla nagyanyámnak. Ugy dolgozott és úgy takarékoskodott, mint a legszegényebb nép. Sohasem vitt a Tuileries-be, ha nagy ritkán kimozdultunk hazulról, színházba mentünk. Anyám is, én is, nagyon szerettük a színházat. Leggyakrabban Chaillotba rándultunk ki, ott mindig örömrivallgással fogadtak. A jószívű és jókedvű Clotilde rendre mutogatta paradicsoma csodáit. Kettőnk közül ő volt jobb, egészségesebb, vidámabb. Nagyon szeretett, habár sokszor összeszólalkoztunk, rendesen az én hibámból, amire Clotilde gúnyolódással válaszolt. Mikor haragudott reám, szójátékot csinált a nevemből és Aurore helyett *horreur*-nek szólított. Duzzogásom sohasem tartott sokáig, elpárolgott a zöld pázsiton és a terrász virágcserepei között.

Ott láttam először pillangót és napraforgót. Hogy csodálkoztam rajta! Azt hittem, hogy legalább száz láb magas. Egyszer nagy kiabálás, sürgés-forgás zavarta meg játékunkat. Éljen a császár! hallatszott. Izgatott jövés-menés, hol távolabb, hol közelebb és szünni nem akaró kiáltozás. A császár csakugyan ott haladt el a közelben, hallottuk a lódobogást és a tömeg lelkesedését. Nem láthattunk át a falon, de szívből kiabáltunk mi is: Éljen a császár!

A Madeleinehez közel jött visszafelé a császár. Anyám és Pierret közelébe férkőztek. Pierret felemelt a csákók fölé, hogy jobban lássak. A császár gépies tekintete észrevette az átlag magassági vonalat felülhaladó kis pontot, anyám izgatottan kiáltott:

- Reád nézett! Jól emlékezz reá! Szerencsét hoz.

Ugy látszik, hogy a császár meghallotta anyám szavait, mert egész határozottan reám nézett és sápadt arcán mosoly suhant át. Szigorú nézése megrémített előbb, sohasem felejttem el arcát, s főképpen tekintetét, melyet egy képe sem ad hűségesen vissza. Kövér és sápadt volt abban az időben. Egyenruháján felöltöt viselt, de azt már nem tudnám megmondani, hogy szürke volt-e? Kalapját kezében tartotta. Kemény, átható tekintete később megenyhült és szeliden, jóakarattal nézett reám. Egészen lebilincsel. Máskor is láttam még, de csak futólag és távolabbról.

A kis római királyt is láttam dajkája karján. A Tuileries egyik ablakából nézte a járókelőket és mosolygott reájuk. Mikor megpillantott, még jobban nevetett, mert a gyermekek mindig rokonszenvesen hatnak egymásra. Cukrot tartott kezében és felém dobta. Anyám fel akarta venni, de az ablak előtt álló őr nem engedte meg, hogy a kijelölt határt átlépje. A nevelőnő intett az őrnek, hogy a cukor engem illet, vegye fel és adja ide, de úgy látszik, ilyesmi nem volt előírva a katonai parancsban, az őr füle botját se mozdította. Nagyon megsértődtem és egyre kérdeztem anyámtól, hogy miért olyan tisztességtelen az a katona. Anyám megmagyarázta, hogy az őr kötelessége vigyázni a drága gyermekekre, nehogy valaki közelébe férközzék és bánthassa. Sehogyse fért a fejembe, miért bánthatna valaki egy gyermeket?

III.

Annyi bizonyos, hogy boldog gyermekkorom volt és nagyon szerettek. Szegénységünk ellenére sem nélkülöztem soha semmit. Apámnak volt ugyan pénze, de, mint a Murat hadsegédének, sok tekintetben fényüzést kellett kifejtenie. Még nagyanyám is minden lehető megvont magától, hogy a megkövetelt nagyvilági életben támogathassa, mégis maradt ló-, szabó- és felszerelési adósság utána. Anyámat megvádolták, hogy nem takarékoskodott eléggé és hozzájárult a vagyoni zavarokhoz. Oly tisztán emlékszem azonban mindenre, hogy megvédhetem a vád ellen. Takarított, főzött, hajnalban kelt, éjfél után feküdt le egész életében. Soha egy pillanatig sem ült tétlenül. Rokonainkon és Pierret-n kívül senki sem járt akkoriban hozzánk.

Nem mulaszthatom el Pierretről külön megemlékezni. Csunya ember volt, de barátságos, bizalomgerjesztő arcú. Negyvenéves lehetett, mikor nővérem esküvőjén tanuskodott és az egyik tisztviselő megkérdezte tőle, hogy nagykorú-e már? Pierret ugyancsak dühbe gurult. Jobb, megértőbb, megbízhatóbb barátot képzelni sem lehet. Mindenki szerette és a rossznak még árnya sem férközött lelkéhez közel. Sokszor hirtelen haragra lobbant, anyám nem igen vett dühéről tudomást, legfeljebb megjegyezte:

- Pierret haragszik! Ej de szép grimaszokat fogunk látni mindjárt.

Pierret haragja rögtön elpárolgott és ő maga nevetett legjobban kitörésén.

Hozzám az édesapám se lehetett volna jobb. Nemcsak ismert születésem óta, de gondozott is. Anyám egy időben rendkívül kimerült, éjjel nem tudott aludni miattam, mert sokat sirtam, cselédre még sem akart bízni. Pierret észrevette a dolgot, egyik este magával vitt s attól kezdve talán husz éjszakát nála töltöttem. Alig aludt, valósággal remegett értem, tejet és cukros vizet adott, gondozott és minden reggel hazavitt anyámhoz, este megint értem jött és gyalog vitt az egész utca szemeláttára. Ha anyám tiltakozott, aggódott, valóságos dühbe jött, szidta ostoba gyöngeségét, mert haragjában nem igen válogatta meg kifejezéseit. Anyám nem győzött csodálkozni, hogy milyen tisztán, frissen hoz haza mindig. Igazán csodálatos ötlet, hogy egy férfi elvállalja egy tízhónapos csecsemő gondozását.

Természetesen örök életében kis gyermeknek nézett és még negyvenéves koromban is aszerint kezelt.

Szüleimmel abban az időben barátkozott össze, mikor a világra jöttem. Lakott a házban egy rokona, akinek velem egykorú gyermeke volt. Az anya azonban elhanyagolta gyermekét, s a szegény jószág egész nap egyedül sirdogált, se nem gondozták, se nem táplálták, Anyám nem tudta hallgatni a gyermeksirást. Többször bement és megszojtatta a kis babát. Pierret egyszer éppen abban az időben nyitott be. Rendkívül meghatotta anyám jósága és attól kezdve tűzbe-vizbe ment volna érte és családjáért.

Apámnak is rendkívül sok szivességet tett. Rendezte kuszált anyagi ügyeit, megszabadította hitelezőitől, megmentette legsúlyosabb anyagi gondjaitól, amit apám sohase ért volna el, hozzáértő segítség nélkül.

Azonkívül még a cselédségről is ő gondoskodott, rendezte apám emlékiratait, ha harctéren volt, pénzt küldött utána. Apám mindig lelkére kötötte, valahányszor hadbavonult:

- Pierret, reád bízom feleségemet és gyermekeimet... Ha esetleg nem jönnek vissza, ne felejtse el, hogy egész életre szól.

Pierret komolyan vette a dolgot, mert apám halála után egész életét nekünk szentelte.

Spanyolországi utazásunkat is Pierret készítette elő. Merész vállalkozás volt az utazás. Anyám hét-nyolc hónapos áldott állapotban volt. Magával vitt engem is, pedig még éppen elég sok baj volt velem. Apám azonban jelezte, hogy hosszabb ideig fog Madridban tartózkodni, s ha jól emlékszem, anyámnak némi féltékenységre volt oka. Annyi bizonyos, hogy makacsul ragaszkodott az utazáshoz. Egy hadseregszállító felesége is éppen abban az időben utazott, anyám megragadta az alkalmat s elfogadta a batárban felajánlott helyet.

A hosszú uton csak egy tizenkétéves lovászgyerek szerepelt, mint védő és kísérő. Két asszony, az egyik állapotos, s két gyermek indultunk el a hosszú útra.

Semmire sem emlékszem az egész utazásból, csak a hatalmas Asturia-hegyekre. Még ma is érzem, hogy mennyire félttem tőlük. Mintha be lettünk volna zárva a hegyláncok közé, se előre, se hátra nem láttam kivezető utat. Először láttam virágzó folyondárt, el voltam ragadtatva a finoman fehérén csikozott rózsaszín tölcséres virágoktól. Anyám ösztönszerűleg figyelmeztetett minden szépre és minden benyomását közölte velem. Ha szép felhő, hatásos napfény, kristálytisztán rohanó víz tűnt elénk, mindig figyelmeztetett:

- Nézd csak, milyen szép!

Magamtól talán észre sem vettem volna semmit, de mihelyt anyám mutatott valamit, mintha varázskulccsal nyitotta volna ki agyamat a saját érzéseivel szemben. Utitársnőnk nagyon csodálkozott anyám naiv elragadtatásán, s azon, hogy velem mindent közölt, meg is jegyezte gyakran:

- Milyen furcsán beszél a kis leányával, kedves Dupinné!

Anyám rendesen nem igen emlékezett semmire, két gondolatot sem tudott bevésni emlékezetébe. Főképp azért igyekezett bennem az öröklött gyöngeség ellen küzdeni. Minduntalan figyelmeztetett:

- Nem szabad elfelejteni, amit most láttál. Szívd be a folyondár illatát, olyan, mint a méz, ugy-e emlékezni fogsz rá?

Ha anyám mondta, csakugyan emlékezetembe rögződött, amit láttam. Mai napig is, ha folyondár illatát érzem, eszembe jutnak a magas spanyol hegyek, ahol először szedtem ilyen virágot.

Még egy kalandunkra emlékszem. Holdvilágos éjszaka volt és az útszéli fák nagy árnyékot rajzoltak a földre. A kocsis egyszer csak hátrafordult és azt mondja a lovásznak:

- Nyugtassa meg a hölgyeket, hogy ne féljenek, jó lovaim vannak!

Anyám kihajolt az ablakon és alig tíz lépésnyire tőlünk három alakot pillantott meg. Kettő oldalt állott, egyik szembe velünk.

- Bizonyára rablók! - kiáltotta anyám. - Kocsis, ne menjen tovább! Forduljunk vissza. Látom a fegyverüket.

A kocsis nagyot nevetett, de nem szólt, lovai közé csapott és elszáguldott a három titokzatos alak előtt. Anyám hegyes kalapjukat is látni vélte és csavargó katonáknak tartotta őket. Mikor már jó messzire haladtunk, a kocsis meglassította az izgatott lovak lépését és leszállva a bakról, nevetve beszólt hozzánk:

- Hát hogy is volt a dolog, hölgyeim? Fegyvereket láttak? Bizonyára rosszban törték a fejüket, de tudtam, hogy a lovaim nem követnek el semmi ostobaságot. Ha felborítottak volna, nem visszük el szárazon.

- De mi baj volt? - kérdezte anyám.

- Csak hegyi medvék voltak, kicsi nagyságám.

Anyám utólag is halálra rémült. Könyörgött a kocsisnak, hogy hamar üljön fel a bakra és meg ne álljon, míg biztos helyre nem érünk. A kocsis úgy látszik megszokta már az ilyen találkozásokat és megnyugtatta, hogy csak felborulás esetén veszedelmesek a medvék, s aztán zavartalanul folytattuk utunkat.

IV.

Minden rémületünket és szenvedésünket kihevertük, mikor végre apámmal találkoztunk. A fáradságom egyszeribe elpárolgott, úgy bámészkodtam a részünkre fenntartott lakosztály fényén és pompáján. A Prince de la Paix palotájában szállásoltak el és úgy éreztem, hogy fantáziám tündérmeséi mind valóra váltak. Murat az épület legalsó emeletén lakott, egész Madridban nem volt előkelőbb, fényesebb lakás, még a törvényes királyé se volt szebb. Így hálálta meg a királyné, hogy szerelmét pártfogolta. Ha jól emlékszem harmadik emeleten laktunk, karmazsin színű selyemmel kárpitozott lakosztályban. Nagy képek lógtak a falon és félelmes arcok bámultak róluk reám. Legjobban a nagy álló tükrön csodálkoztam. Eleinte nem is ismertem magamra és egészen megdöbbenem, hogy milyen nagy vagyok, holott koromhoz képest éppen elég kicsi voltam.

Murat-t már Párisból ismertem, de nem igen emlékeztem reá. Bizonyára csak rendes, hétköznapi ruhájában láttam, Madridban aranysujtásos, diszes ruhában járt és igen nagy hatást gyakorolt reám.

Valahányszor megjelentem előtte, egyenruhába öltöztettek. Gyönyörű egyenruhát kaptam. Mikor már rég kinőttem, akkor se tudtam megválni tőle. A legapróbb részletekig emlékszem reá. Fehér kázmír dolmány, arany gombokkal és sujtással, fekete prémmel; panyókára vetett, prémes bunda, amarantszínű kázmír nadrág, sok, magyaros aranyhimzéssel. Aranyos sarkantyus, vörös csizma. Murat tréfásan úgy mutatott be mindenkinek, mint szárnysegédét és nagyon szeretett.

Őszintén szólva nagyon kényelmetlenül éreztem magam a diszes egyenruhában. Majd megfulladtam a meleg szőrme alatt és ugyancsak örültem, mikor otthon felvehettem az akkori spanyol divat szerint készült ruhámat. Anyámon gyönyörűen állott a spanyol viselet. Fekete selyemruha, bokáig érő rojtokkal, fekete krepp mantilla, széles bársony szegéllyel. Nem hiszem, hogy lett volna valaha finomabb kreolbőrű, bársonyosabb szemű, kisebb lábú, formásabb termetű spanyol nő.

Anyám gyakran kikocsizott apámmal, s olyankor sokat voltam egyedül. Mihelyt magamra maradtam, odaálltam a nagy tükör elé és színpadi mozdulatokat próbálgattam. Ölbe vettem fehér nyulamat és kényszeríteni akartam, hogy ő is színészkedjék, vagy odahúztam áldozati oltárnak egy zsámolyt és áldozatot bemutató papnő szerepét játszottam a nyullal a tükör előtt. Igazán eszembe se jutott saját képmásommal kacérkodni, de elhitettem magammal, hogy a tükörben egy másik kis leány áll egy másik nyullal, s hogy tulajdonképpen négyen játszunk. Ketten a nyulammal hajlongtunk, fenyegetőztünk, könyörögtünk a tükörbeli alakok előtt. Vagy valcert táncoltunk velük. Teljesen elfelejtettem, hogy tulajdonképpen saját képmásomat látom a tükörben és ugyancsak csodálkoztam, hogy ha én megállok, ő is megáll.

Már napok óta jelezték, hogy kis öcsém, vagy hugom fog születni. Anyám lebetegedés előtt állott. Egy napon kiküldtek a terrasra játszani és becsukták az üveges ajtókat. Csak rövid időre távolítottak el anyámtól. Apám nemsokára behívott és megmutatta az újszülött kis babát. Rá se néztem, egyenesen anyámhoz futottam. Sápadt, szenvedő arca nagyon megremített. Sirva borultam reá és kértem, hogy beszéljen hozzám, kényeztessen és mikor kiküldtek, hogy ne zavarjam, sokáig sirtam. Attól féltem, hogy meghal és titkolják előttem. Világért se tudtak rábirni, hogy a kis babát megnézzem. Arra emlékszem, hogy sajátságos, világos szeme volt. Anyám rendkívül aggódott miatta. Az orvos két hét múlva csakugyan megállapította, hogy a gyermek vak. Anyámnak nem merték megmondani az igazat. Biztatták, hogy talán visszafejlődik a baj. Anyám szívesen hitt a biztatásnak és olyan örömmel dédelgette, gondozta, táplálta, mintha nem hozott volna magával szerencsétlenséget a világra. Két hét múlva utnak indultunk Franciaország felé.

V.

Apám VII. Ferdinándtól, Asturia hercegétől egy lovat kapott ajándékba valami kedvezően elintézett megbizásért Ananjuezben. Végzetes ajándék volt. Anyám, úgy látszik, előre érezte a közelgő szerencsétlenséget, mert rábeszélte apámat, hogy adjon mielőbb túl rajta, de hiába, pedig bevallotta, hogy ez az egyetlen ló, melyet nem tud izgalom nélkül megülni, természetesen csak annál inkább vágyódott megfékezni.

- Nem félek tőle, csak nem bizom benne és úgy látszik érzi! - mondta.

Anyám váltig erősködött, hogy Ferdinánd csak azért ajándékozta a lovat, hogy megölje.

Julius első napjaiban indultunk útnak. Murat Nápolyba ment trónját elfoglalni. Apám szabadságot kapott.

Emlékszem, hogy rengeteget szenvedtünk útközben meleg, szomjúság és éhség miatt. Majdnem egész idő alatt lázas voltam. Nagyon lassan haladtunk a hadsereg csapatain keresztül.

Egy este kinéztünk valamelyik ablakon anyámmal. Az ég alján vörös tüzek égtek.

- Ütközet van valahol! - mondta anyám.

Halvány sejtelmem sem volt arról, hogy mit jelent az ütközet, örvendtem a szép tűzijátéknak és az ágyúszót is nagyon mulatságosnak találtam.

Nem tudom, hogy a Rio Seco ütközetről, vagy Torquemada elfoglalásáról volt-e szó? Annyi bizonyos, hogy kocsinkat elrekvirálták sebesültek szállítására s jó darab utat málhával, élelmiszerrel megrakott fuvarszekéren kellett megtennünk, katonák között. Az ütközetet követő második, vagy harmadik napon a harctéren is áthaladtunk. Sok csonka test hevert szanaszét. Anyám kezébe rejtette arcát. A levegőben rémes szag terjengett. Messziről nem láthattam jól a gyászos emberi maradványokat és azt kérdeztem, hogy miért szórtak annyi rongyot szerteszét. A szekér kereke valami akadályba ütközött és sajátságos ropogás hallatszott, amint keresztül gázolt rajta. Anyám magához szorított, hogy semmit se lássak. Egy hulla feküdt az uton.

Az éhség egyre tűrhetetlenebbül kinzott. Francia tábor mellett haladtunk el. Egyik sátor előtt jóízűen kanalaztak levest a katonák. Anyám odavezetett és kérte, hogy adjanak nekem is belőle. A derék emberek meghatott mosollyal osztották meg velem táplálékukat. Nekem kitünően ízlett a leves és nagyon csodálkoztam, mikor az egyik katona mentegetőzve fordult anyámhoz:

- Szívesen megkinálnók, de ugyse ennék belőle, mert kissé erős!

Anyám közelebb hajolt, hogy jobban lássa az ételt. Feltünően zsiros volt és fekete kanócdarabok uszkáltak benne. Gyertyavégekből készült leves volt.

Végre Spanyolország határán megkönnyebbültünk. A levegő lehült, a láz és minden nyomorúság megszűnt. Visszakaptuk a kocsinkat, az éjszakákat tiszta szállodákban töltöttük. Volt tápszerünk bőven és kényelmes ágyunk.

Augusztus utolsó napjaiban érkeztünk Nohanba.

Megint lázas voltam. A sok tisztátalanság, nélkülözés, kulturálatlan utazás következményeképpen rühesek lettünk, kis öcsém is, én is. Lázasan, majdnem eszméletlenül vittek Nohanba.

Ismertem nagyanyámat már azelőtt is, de nem emlékszem reá, csak megérkezésünk napjától kezdve.

Először fogadott anyámat és engem Nohanban. Megcsókolta apámat, s anyámat és engem is meg akart ölelni, de anyám megakadályozta:

- Ne nyuljon hozzánk, édes mama, nem tudja, hogy mennyit nyomorogtunk és szenvedtünk... Mindannyian fertőző betegek vagyunk.

Apám nevetve tett nagyanyám karjára:

- Képzeld, a gyerekeknek valami kiütésük van és Sophie azt állítja, hogy rühesek.

- Rühesek vagy sem, - válaszolt nagyanyám - erről a gyermekről gondoskodom. Pihenje ki magát édes leányom a fiával, mert emberfölötti utazást állott ki. Két gyermek sok volna ilyen állapotban.

Bevitt szobájába s tekintetbe se véve rettenetes állapotomat, ágyára fektetett.

Ugy éreztem magam, mintha a Paradicsomba kerültem volna.

Egy nagy, kilencéves fiú lépett be, hatalmas virágcsokorral.

- Itt van Hippolyte! - szólt nagyanyám. - Csókoljátok meg egymást gyermekek.

Összecsókolóztunk és évek hosszú során át a legjobb barátok voltunk, anélkül, hogy tudtam volna, hogy fivérem.

Deschartres-ral is aznap ismerkedtem meg. Komolyan megvizsgált és kijelentette, hogy betegségem már javulóban van, a lázat csak a nagy fáradtság okozta.

Két órai pihenés után úgy felfrissültem, hogy már vidáman szaladtam a kertben Hippolytetal.

Apám nagyon kényeztetett, azért lettem erőszakos, képzelődő gyermek. Óvatos meggondolás vagy színlelés távol áll természetemtől. Hippolyte hamar észrevette gyöngéimet és kegyetlen bosszantással büntette dühkitöréseimet és szeszélyeimet. Elcsente babáimat, eltemette őket a kertben, sirjukat kis kereszttel jelölte, aztán kiásatta velem. Vagy fejjel lefelé felakasztotta faágakra, ezer kínzást talált ki, amit mind véres komolyan vettem, s keservesen megsirattam. Bevallom, hogy gyakran valósággal gyűlöltem, de nem voltam haragtartó és ha játszani hívott, sohse tudtam ellenállani.

Napról-napra jobban erősödtem s attól kezdve egész életemben ápolhattam fertőző betegeket, soha semmiféle kiütést nem kaptam.

Szegény kis öcsém azonban annál rohamosabban pusztult. Láza makacsan megmaradt, fénytelen szeme szomorúan nézett szerteszét, arca sápadt volt. Addig nem sokat törődtem vele, de mióta láttam, hogy szenved, nagyon megszerettem.

Szeptember 8-án, péntek délután szegény kis vak sokáig nyöszörgött anyám ölében. Hirtelen egészen kihült. Nem lehetett többet fölmelegíteni. Deschartres kivette anyám kezéből. Szegény fiucska meghalt. Hála Istennek nem szenvedte öntudatosan át rövid és szomorú életét.

Körülbelül husz év múlva mesélte el anyám, hogy milyen különös kaland játszódott le közte és apám között. Egyikük sem tudott belenyugodni a kis fiú hirtelen halálába. Azt képzelték, hogy talán csak görcsei voltak és elevenen temették el. Különösen anyám egész éjjel sirt és jajgatott.

Apám hirtelen elhatározással kiment a temetőbe, s a frissen hantolt sirt kiásta. Előbb tévedésből és izgalomban egy falusi paraszt koporsóját ásta ki. Tovább kellett ásnia a másik oldalon. Munkaközben erősen rátámaszkodott a paraszt koporsójára lábával. A koporsó felbillent és lezuhant a gödörbe, magával rántva apámat is, aki kezében tartotta már kis fia koporsóját. Utólag elmondta anyámnak, hogy hihetetlenül megrémült, pedig bátorságát mindenki ismerte és sohasem volt babonás. Félelmében hideg veriték gyöngyözött homlokán. Azután igyekezett

összeszedni magát és eltüntette az ásás nyomát. Soha senki sem vette észre. Hazavitte anyámnak a kis koporsót, izgatottan nyitották ki. Szegény gyermek csakugyan meghalt, de anyám legalább sajátkezűleg felöltöztethette legszebb ruhácskáiba, illatszerekkel bedörzsölte, bölcsőjébe fektette, mintha csak aludna.

Másnap bezárkózott szobájába és egész nap nem mozdult a bölcső mellől. Éjjel visszatették a gyermeket koporsójába, rózsaszirmokkal borították kis testét, apám felírta egy cédulára a nevét, születése és halála napját, azt is rátették a rózsalevelekre, azután beszögezték a koporsót és kivitték a kertbe, oda, ahol anyám szokott kertészkedni, egy öreg körtefa tövében temették el.

Következő nap szüleim nagy buzgalommal dolgoztak a kertben. Mindenki csodálkozott gyermekes lelkesedésükön és senki sem sejtette, hogy miért ragaszkodnak annyira ahhoz a darab földhöz. Mintha varázslat segítette volna munkájukat, olyan gyorsan haladt. Ösvények, pázsit, kis padok, virágágyak között milyen sokszor játszottam azon a helyen, sohse hittem volna, hogy öcsém sirján játszom. Szegény apám életének utolsó öt-hat napja csendes munkában, szelid szomorúságban telt el. Emlékszem, hogy szünetlenül hordta a földet kis talyigában, s mikor kiürítette, beleültette Hippolyteot és engem és mindig úgy tett, mintha minket is ki akarna borítani, élvezte ijedt visításunkat és csengő nevetésünket.

Tizenöt év múlva a férjem megváltoztatta kertünk egész berendezését. Anyám kertje már rég eltűnt, fűgefákat ültettek helyébe. Már a körtefát is ki akarták vágni, de könyörgésemre megkegyelmeztek neki. A kertész egy napon titokzatos arccal jelentette, hogy ugyancsak jól tettük, hogy a körtefát nem vágattuk ki és elmondta, hogy ásás közben egyszer szerszáma egy kis koporsóba ütközött. Kiemelte a földből és felbontotta. Mikor a gyermek földi maradványait megpillantotta, előbb azt hitte, hogy gyermekgyilkosságról van szó, csak később találta meg a kartonlapot apám felírásával. Babonás félelmében sehogysem értette, hogy milyen szeszélyes ötlet hozta ki a temető szentelt földjéből a szegény kis Louist. Nagyanyám jónak látta továbbra is megőrizni a titkot, mert anyámnak a császárság utáni időkben sok kellemetlensége származhatott volna belőle.

A gyermek ott maradt tehát a körtefa alatt. A körtefa még most is él és tavasszal rózsás virágernyőt terjeszt a titkos sir fölé. Ma már tartózkodás nélkül beszélhetek róla. Virág és fű a legszebb emlék egy gyermek sirján, részemről ki nem állhatom a sirköveket és felírásokat. Izlésemet valószínűleg nagyanyámtól örököltem. Ő sem akart drága fiának soha sirkövet állítani, azt mondta, hogy nagy fájdalomnak nincs szava és fa és virág az egyetlen disz, amely nem sérti a gyászos gondolatokat.

Nagyon szomorú eseményekről kell beszámolnom. Apám szeptember 17-én látogatást tett félelmes lován barátainknál La Chatre-ban. Ott vacsorált, s ott töltötte az estét. Jó kedvet erőltetett, de mindenki észrevette, hogy szomorú gondolatok foglalkoztatják.

Anyám nagyon féltékeny volt és különösen idegenekre. Haragudott, hogy apám nem jön idejében haza, holott megígérte, hogy korán itthon lesz. Nem is titkolta nagyanyám előtt haragját.

Nagyanyám nem ismert nagy szenvedélyeket, s anyám gyanakvását oktalanságnak tartotta. Sőt kijelentette, hogy férje kiábrándul belőle, ha ilyesmikkel kínozza, majd akkor csakugyan otthonán kívül fog boldogságot keresni. Anyám sirt és érvelt egy darabig, de aztán megnyugodott és lefeküdt. Milyen ébredés várta!

Éjfél után nagyanyám maga is nyugtalankodni kezdett. Hirtelen mozgás, sürgés-forgás támadt a házban. Nagyanyám, aki soha életében nem szokott járni egyedül, kis cipőben, kendő nélkül ment el azon az esős, hűvös éjjelen La Chatre határáig, apám holtteste elé. Deschartres már megelőzte és megállapította a halált.

A város hidjánál fordul az út. Ezen a helyen aznap egy csomó kavicsot és törmelékot hagytak. Apám vágatva jött át a hidon. A szerencsétlen Leopardon ült. Lovásza: Weber körülbelül tíz lépésnyiről követte lóháton. Az út fordulójánál a ló megbotlott a kavicsshalomban. Nem esett el, de ijedtében olyan erővel ugrott hátra, hogy lovasa kiröpült a nyergéből és tíz lépésnyire esett hátrafelé. Weber már csak utolsó kiáltását hallotta:

- Weber... meghalok!

Gazdája háton fekve terült el a földön. Külsőleg nem látszott sebnak nyoma, de nyakcsigolyáját törte. Bevitték a közeli szállodába, segítséget hívtak a városból. Weber pedig lóhalálban sietett Deschartres után. Minden segítség későn érkezett. Apámnak szenvedni sem maradt ideje. Éppen csak számot adott magának a halálról, mely fényes katonai pályafutását derékon törte ketté, mikor nyolc évi keserves küzdés után végre boldogan élhetett volna kibékült anyjával és feleségével.

Szegény nagyanyám lesujtva borult fia testére. Batárt küldtek utánuk. Befektették apám holttestét, Deschartres és nagyanyám, aki egy pillanatra sem akart megválni tőle, melléje ültek.

Reggel hat órakor keltem fel. Anyám éppen öltözködött. Még most is látom magam előtt, mikor Deschartres kopogtatás nélkül, sápadt, feldult arccal belépett. Anyám leolvasta arcáról a szerencsétlenséget:

- Maurice... Mi van Maurice-szal? - kiáltotta.

Deschartres nem sirt. Összeszorított fogai közül alig birt egy-egy szót, akadozva kiejteni:

- Leesett... Nem... ne menjen... Maradjon itt... gondoljon a leányára... Nagyon, nagyon komoly eset...

Végre nagy erőfeszítéssel, szinte öntudatlanul kiáltotta:

- Meghalt! - Azután görcsös zokogásban tört ki.

Most is abban a szobában írok, ahol anyámnak hírül adták a szerencsétlenséget. Oly élénken emlékszem az egész szomorú jelenetre. Anyám az ágy melletti székre rogyott. Látom sápadt arcát, hosszú fekete haját, meztelen karját... hallom szivettépő kiáltását. Ráborultam és csókoltam, de észre se vette dédelgetésemet. Deschartres figyelmeztette:

- Nézze gyermekét... és éljen érette!

A tovább történetekre már csak homályosan emlékezem. Annyit tudok, hogy a gyászruhától, fátyoltól és főképp a fekete harisnyától nagyon irtóztam és féltem. Váltig magyarázták, hogy apám halála miatt öltözik feketébe az egész háznép.

- Apa még ma is halott? - kérdeztem anyámtól.

Értettem ugyan, hogy mit jelent a halál, de valószínűleg azt gondoltam, hogy nem tart örökké. Kegyetlen fájdalmat okoztam anyámnak kínzó faggatásaimmal:

- Meddig lesz apa meghalva? Ugy-e azután visszajön hozzád?

Szegény asszony nem akarta illuzióimat lerontani. Csak annyit mondott, hogy nagyon sokáig várhatjuk, míg együtt leszünk. A személyzetnek pedig megtiltotta, hogy felvilágosítsanak.

Hippolyte éjjel-nappal sirt és ordított, úgy megfélemlítették a cselédek ostoba kósza hírekkel. Mindenik azt állította, hogy hol itt, hol ott látta apámat megjelenni. Ugy látszik valami tolvaj fel akarta használni az általános rémületet, mert Deschartres is látta a fehér leples alakot, de fegyvert fogott reá, akkor eltűnt és többet nem jelentkezett.

Nagyanyám mindenesetre jónak látta Hippolyteot egy időre távol tartani tőlem. Nemsokára azonban nyugtalankodott egyedüllétem miatt. Órák hosszat ültem csendesen, álmodozásokba merülve, hol anyám, hol nagyanyám mellett, egy kis zsámolyon. Nem szóltam egy árva szót sem, karom lelógott, nézésemm merev volt, szám nyitva maradt, úgy látszik egész idióta benyomást tehettem.

- Gyakran ilyen! - vigasztalta anyám nagyanyámat. Ilyen a természete, de nem ostoba. Nyugodt lehet, hogy forgat fejében valamit. Máskor hangosan beszélte el fantáziáit, most nem szól semmit, de szegény apja mindig mondta, hogy annál többet gondol.

- Lehet, - felelte nagyanyám, - de ábrándozás semmiesetre se tesz jót gyermekeknek. Szórakoztatni és foglalkoztatni kell akarata ellenére is. Ha nem vigyázunk rá, még megöljük a bánatunkkal; bizonyára érzi, habár még nem is érti. Maga is szórakozzék leányom, legalább is testileg. Erős, egészséges, mozgásra van szüksége. Folytassa a kertészkedést, a gyermek is egész bizonyosan szívesen fog újra foglalkozni vele.

Anyám igyekezett engedelmeskedni, de nagyon nehezen ment. Attól az időtől kezdve rettenetes fejfájásai voltak, legalább húsz esztendőn át nem töltött olyan hetet, hogy egy-két napot fejfájással ne feküdt volna.

Nagyanyám nem nyugodott addig, míg megfelelő játszótársról nem gondoskodott. Oda hozatták szobaleányának: Julienek unokahugát: Ursulet. Sok évet töltöttünk együtt. Mikor férjhez mentem, ő vezette egy ideig háztartásomat, azután férjhez ment La Chatreba. Sohsem vesztettük el egymást szem elől, az idő sokszor próbára tette barátságunkat és mégis most már negyven éve tart.

Körülbelül két-három évet töltöttünk Nohanban. Nagyanyám nem akart Párisba költözni, anyám pedig nem tudta elszánni magát arra, hogy teljesítse kívánságát és nála hagyjon. Beaumont bátyám Nohanban töltött egy nyarat, csak azért, hogy anyámat rábeszélje és hogy megmagyarázza, hogy csekély jövedelméből úgysem tud két gyermeket nevelni. Anyám azonban nem tudott megválni egyik leányától sem. Clotilde egyelőre intézetben volt, de nem lehetett őt sem sokáig anya nélkül hagyni.

Nagyanyám pedig hova-tovább, annál jobban ragaszkodott hozzám, mert rendkívül hasonlítottam fiához. Minden vonásom, mozdulatom, egész természetem szakasztott olyan volt, mint apámé. Sokszor önkéntelenül „Maurice”-nak szólított és úgy beszélt rólam: „A fiam.”

A vitákat, beszélgetéseket rendszerint végighallgattam és mikor egyedül maradtam anyámmal, sirva kértem, hogy ne adjon el pénzért nagyanyámnak. Pedig őt is nagyon szerettem.

Nagyon sokat foglalkozott velem. Senki sem tudott olyan világosan, egyszerűen megmagyarázni valamit, mint ő.

Muzsikálni is tőle tanultam, pedig keze már törődött volt és hangja megtört, mégis bámulatosan énekelt, s az a néhány akkord, mellyel kísérte magát, olyan szeliden, lágyan hangzott fülemben, hogy el voltam ragadtatva tőle. Leültem a földre, az öreg zongora alá, ahol kedvenc kuttyája: Brillant megosztotta velem a szőnyeg sarkát és szívesen hallgattam volna ítéletnapig is. Sok énekszót hallottam azóta, tökéletesebbet, de több érzéssel, több megértéssel sohasem énekelt senki. Komoly, szigorú, tiszta izléssel szerette a zenét.

Ha kizárólag nagyanyámtól tanultam volna zenét, egész bizonyosan zenész lettem volna, de a hivatásos zenetanárok mindent elrontottak.

VI.

A családi tárgyalásokat végre befejezték és anyám aláírta a kötelezvényt, hogy átad nagyanyámnak, aki neveltetésemről egyedül akart gondoskodni. Elöttem titkolták még a dolgot, mert túlságosan izgatott. Megegyeztek, hogy lassanként és lehetőleg észrevétlenül szakítanak el anyámtól. Egyelőre egyedül utazott Párisba, nagyon vágyódott Clotilde után.

Nekem megígérték, hogy két hét múlva mi is követjük, hozzá is kezdtek már az úti előkészületekhez s az elválás nem okozott nagy izgalmat. Biztattak, hogy Párisban egész közel fogok lakni anyámhoz és minden nap meglátogathatom. Mégis nagyon elhagyatottnak éreztem magam anyám nélkül a nagy házban.

Nagyanyám igyekezett szórakoztatni és felvidítani. Komolyan tanuláshoz láttunk. Sokkal türelmesebb volt, mint anyám. Szemrehányás, büntetés sohse fordult elő. Sőt, dicsért, bátorított, édességgel kedveskedett, hogy szeressem. Mégis jobban féltem nagyanyám szelidségétől, mint anyám dühkitöréseitől. Mióta egyedül voltunk, féltem tőle és jelenléte feszélyezett. Dédelgetése nem esett jól, megrikatott és egyre anyám melegebb ölelésére kellett gondolnom. Hideg tisztelet fogott el jelenlétében. Anyám haragja sokszor megrémített egy-egy pillanatra, de a következő percben már öleiben ültem, öleltem, tegeztem. Nagyanyám mindig csak szertartásosan dédelgetett. Ünnepelesen csókolt meg, mintha jó viselkedésemért akarná jutalmazni vele és megkivánta, hogy ne nevessek hangosan, ne hemperegjek a szőnyegen, tartsam egyenesen magam, keztyűt viseljek és csendben üljek, vagy csak egész halkán suttogjak Ursule-lel.

Minden temperamentum kitörésemet szeliden, de állandóan letörte. Nem szidott. De magázott. Ezzel mindent megmondtam.

- Ugy tartja magát leányom, mintha pupos volna; úgy jár leányom, mint a parasztok! Leányom, már megint hol a keztyűje? Leányom már igazán igen nagy ahhoz, hogy ilyen gyerekeségeket csináljon!

Igen nagy, hét éves voltam! Szinte féltem, hogy édesanyám távozása után hirtelen úgy megnőttem. És milyen nevetségesnek találtam sok szokást. Mélyen bókolni a vendégek előtt, magázni a cselédek, nehogy visszategezzenek. Nagyanyámat sem volt szabad tegezmem. Nehány nap alatt csakugyan elérte szelid, nyugodt és egyenletes bánásmódjával, hogy feltétlenül engedelmeskedtem, sohasem lázadoztam. Ha hibáztam, hideg, megrovó tekintete végigborzongatta hátamat.

Nagyanyám is csodálkozott az eredményen.

- Nézzék, milyen szelid és kedves! - mondogatta büszkén.

Azt szerette volna azonban, hogy tiszteljem, de szenvedélyesen szeressem is, mint régen a fia. Elfelejtette, hogy milyen nagy korkülönbség van közöttünk. A természetet azonban nem lehet megcsalni. Nagyanyám határtalan jó volt és elhalmozott jóságával, mégis habozás nélkül mondom ki, hogy idős, nyomorék öreg asszony nem pótolhatja az anyát. A természet nem egyezik bele. Jól tudja az Isten, hogy miért szünteti be bizonyos korban az anyaságot. A zsengekorú gyermeknek fiatal, erőteljes vezetőre van szüksége. Nagyanyám szertartásos modora elszomorított. Sötét, parfümös szobájában nem győztem ásítani és megfájt a fejem. Félt a hidegtől, melegtől, szellőtől, napsugártól. Mikor azt mondta: „Mulasson nyugodtan!” úgy éreztem magam, mintha skatulyába zárt volna. Metszeteket adott, hogy nézegessem. Szédültem tőlük. Ugató kutya, vagy éneklő madár hangjára megrémültem. Szívesen lettem volna kutya, vagy madár. Ha künn voltunk a kertben, akkor is, mintha maga mellé láncolt

volna. Nehezen járt, hajolni nem tudott, sohse láttam fáradtabb, mozgásra képtelenebb testet, pedig kövér, friss és egészséges volt. Ha anyám sápadtan feküdt ágyán és fejfájás gyötörte, majd kétségbeestem, úgy sajnáltam, de nagyanyám tehetetlensége bosszantott, sokszor úgy éreztem, hogy szándékos. Sokáig élt skatulyában ő is, vére elveszítette a keringéshez szükséges energiát. Remegtem, hogy idővel nehogy hasonlitsak hozzá és ha azt parancsolta, hogy csendesen, zajtalanul üljek mellette, úgy éreztem magam, mintha azt parancsolta volna, hogy haljak meg.

Minden ösztönöm fellázadt a szervezeti különbségek ellen és tulajdonképpen csak akkor kezdtem szeretni nagyanyámat, mikor megnőttem. Szegény asszony észrevette hidegségemet, de szemrehányásai csak növelték a távolságot. Sokat szenvedett miattam, de én talán még többet miatta. Később nagy átalakuláson ment át s akkor végre rájött, hogy nem vagyok makacs és hálátlan.

VII.

Három napig tartott az út Párisig, de olyan előkészületeket tettek, mintha egy hónapig tartana. Nagyanyám batárja kerekeken mozgó házhoz hasonlított. Leirhatatlan sok podgyászt, szükségleti cikket, mindent, ami öreg emberek kényelemszeretét szolgálja, begyömöszöltek a kocsiba. Elemózsia, csemege, illatszer, kártya, könyv, útmutató, pénz, mit tudom én, még mi minden?

Megérkeztünk Párisba és a Mathurin-utcában laktunk.

Nagyanyám szerette volna, hogy mindentől el legyek ragadtatva, de csak akkor éltem, mosolyogtam, ha anyámmal lehettem. Majd megettem csókjaimmal, úgy, hogy szegény asszony igyekezett lecsillapítani, távol tartani magától, mert észrevette, hogy nagyanyámnak rosszul esik tomboló öröömöm. Megengedték, hogy sétáljunk együtt, annál is inkább, mert nagyanyám sohase járt gyalog és csak akkor voltam levegőn, ha anyám magával vitt. A világ végére is elmentem volna kézenfogva vele. Mindent szépnek láttam, amire figyelmeztetett. El voltam ragadtatva a kínai fürdőktől, a boulevardon táncoló kutyáktól, játékosboltoktól, madárkereskedőktől. Megálltunk mindenütt, ahol valami megtetszett és anyám éppen olyan gyerekesen örült mindennek, mint én.

Carolinét nem láttam spanyolországi utunk óta. Ugy látszik, hogy nagyanyám be akart szüntetni minden érintkezést testvéremmel. Sohasem értettem előítéletének okát. Ha az anyámnak megbocsátott, miért taszította el gyermekét? Caroline sokkal idősebb volt, mint én, még mielőtt apám ismerte anyámat, született. Szelid, szép leányka volt; igazán nem tudom, hogy miért kellett tőlem távol tartani?...

Körülbelül tizenkét éves lehetett. Intézetben lakott és ahányszor meglátogatta anyámat, mindig könyörgött, hogy hozza el hozzám, mert nagyon vágyódik utánam. Anyám igyekezett mindenféle ürüggyel elodáznai a dolgot. Caroline egy este, mikor anyám Beaumontnál vacsorált, felhasználta az alkalmat és megkérte a házmesternét, hogy kísérje el hozzánk.

Hét-nyolc óra körül, éppen búsan játszadoztam a szőnyegen, Rose, a bonneom, halkan kihív. Nagyanyám karosszékében bóbiskolt, de a legcsekélyebb neszre felébredt. Alig indultam lábujjhegyen az ajtó felé, már utánam szólt:

- Hova olyan titokzatosan, leányom?

- Nem tudom, Rose hív!

- Mi az Rose, miért hívja a leányomat?

A bonne zavarba jött, habozott, de válaszolnia kellett.

- Caroline kisasszony van künn, asszonyom.

Nagyanyám azt hitte, hogy menyé nyíltan ellenszegül akaratának, vagy ki akarja játszani. Ridegen, szigorúan jelentette ki:

- Menjen el az a kis leány azonnal és soha többet be ne tegye a lábát ide. Jól tudja, hogy leányom nem ismeri többé, én meg nem ismertem soha. És ha még egyszer be meri engedni Rose, azonnal elcsapom.

Rose rémülten ment ki. Szívdobogva néztem utána. Az ajtó mögül suttogás, azután visszafojtott, de szivettépő zokogás és egyetlenegy éles sikoltás hallatszott. Bennem is felemelte szavát a vér. Caroline sirva, megalázva, felháborodva távozik. Hirtelen tisztán, világosan ma-

gam előtt látom Carolinet. Vágyódás fog el utána és sirva futok az ajtóhoz; már késő, elment. Nagyanyám visszahív, ölébe akar venni, de tudni sem akarok róla, földre vetem magam:

- Anyámhoz akarok menni! Nem maradok itt tovább.

Nem használ se biztatás, se rábeszélés, jó éjt se kívántam nagyanyámnak és egész éjjel sirtam, nyögtem.

Nagyanyám is megbánhatta szigorú viselkedését, mert reggel, mikor felébredtem, egy nagy, új babát találtam párnámon.

Közvetlenül a nagy izgalom után kanyaróba estem. Bizonyára lappangott már bennem a betegség, de a szokatlan lelki vihar hamarább kiváltotta és súlyosbította a bajt.

Julie és Rose ápoltak betegségemben. Rose anyám pártján volt és Julie a nagyanyámén. Egy izben hallottam, mikor ágyam mellett suttoztak:

- Milyen bolond ez a gyermek - szólt Julie - hogy úgy imádja az anyját. Bezzeg az anyja nem szereti. Egyetlenegyszer se látogatta meg, mióta beteg.

- Ugyan - felelt Rose - mindennap eljön tudakozódni, csak nem jön fel, mert haragszik úrnőnkre Caroline miatt.

- Istenem, bejöhetett volna leányához, anélkül, hogy anyósát lássa. De azt mondta Beaumont úrnak, hogy fél a ragálytól. Félti a bőrét!

- Téved, Julie! Attól fél, hogy Caroline is elkapja és jól is teszi, ha vigyáz, miért legyen mind a két leánya beteg?

Ugy örvendtem beszélgetésüknek és mikor anyám másnap az ajtón keresztül beszólt hozzám, jókedvűen mondtam:

- Ne gyere be, kis mama. Nem akarok Carolinenak kanyarót küldeni!

- Ugy-e - szólt anyám valakihez az ajtó előtt - milyen jól ismer? Beszélhetnek akármit, mégse fogják szívét elfordítani tőlem.

Mihelyt kijárhattam, nagyanyám felöltöztetett és elvitt anyámhoz. Caroline nyitott ajtót. Ugy találtam, hogy angyali szép. Udvariasan, de hidegen leültette nagyanyámat, s míg anyám hazajött, csak velem foglalkozott.

Alig érkezett meg anyám, rögtön láttam égő tekintetén, hogy vihar van kitörőben, de nagyanyám érezve hibáját, nyugodtan, tapintatosan intézte el a kínos ügyet és azóta együtt lehettem Carolinenal is.

A párisi levegő sohase tett jót nekem. Alig kezdett tavaszodni, lesóványodtam, elbágyadtam, ugyannyira, hogy nagyanyám elhatározta, hogy legrövidebb időn belül visszamegyünk Nohanba. Jól látta, hogy ha el kellene szakadnom anyámtól, nem tudnám testi és lelki megrázókódítás nélkül elviselni a búcsút és ezért meghívta anyámat is.

Felhőtlen boldogságban fejeztem be úgy látszik az 1811-ik esztendő, mert semmi különös eseményre nem emlékszem.

A legnagyobb fájdalom is csillapul idővel és bár anyáim még minden nap megsiratták halottjukat, mégis tudtak már mosolyogni és egyéb iránt is érdeklődni.

Szorgalmasan tanultunk Deschartrestől. Engem még nem vett túlságosan igénybe a tanulás, de szegény Hippolyte egész délután a könyv mellett ült. Az is igaz, hogyha nevelőnk nem ült folyton mellette, ki se nyitotta a könyvet. Ha csak szerét tehetette, kiszökött a mezőre és egész nap nem látta senki.

Sokszor együtt vettünk órát, Hippolyte legyeket fogdosott egész idő alatt. Minden jobban érdekelte, mint a tanulás. Egyszer olyasmit hallott rebesgetni, hogy van valami ördögidéző mondás a Deschartres egyik könyvében. Mihelyt szerét tehattük, elővettük a hatalmas könyvet és össze-vissza böngésztek, hogy a varázsszót megtaláljuk. Persze, mikor a Deschartres lépteit hallottuk közeledni a folyosón, hamar becsaptuk és elrejtettük.

Végre egyszer Deschartres vadászni ment. Hippolyte rögtön megkaparintotta a titokzatos könyvet és máig se tudom; hogy ugratni akart-e vagy csakugyan a könyvből olvasta, de mindenféle vonalakat huzatott Ursule-lel és velem a földre. Kockákat, vízszinteseket, csillagokat, a zsidók jegyét, számokat, kabalisztikus figurákat. Izgatottan engedelmeskedtünk parancsának és vártuk az írás szerint megjelenő kék lángocskát azon a helyen, ahol az ördög elő fog tűnni. Remegve lestük a csodát. Ursule úgy félt, hogy elfutott és a világ minden kincsével se tudtuk volna visszacsalogatni.

Mi tovább folytattuk a játékot. Hippolyte biztatott, hogy elég, ha az ördög két szarva keresztül tör a padlón s akkor hamar elrontjuk a kirakott figurákat, mire az ördög egész bizonyosan visszamegy a pokolba. Csak az a fontos, hogy ne lásson meg bennünket, mert különben nem tudjuk elküldeni, míg nem beszéltünk vele.

- És ha reánk néz? Mit fogunk mondani neki?

- Megparancsolom - felelte Hippolyte bátran - hogy vigye el Deschartrest a fuvolájával és könyveivel együtt!

Sok keserőséget érzett a kis fiú zsarnok tanítója iránt és szeretett volna könnyű szerrel szabadulni tőle.

Sajnos, hiába próbálkoztunk a varázslattal, a legcsekélyebb eredményt sem értük el. Sem az ördög nem mutatta szarvait, de még csak a kék láng se bukkant elő.

Nem hittünk komolyan a varázslat eredményében, a játék mégis szívdobogást okozott.

Gyorsan telt el a nyár és alighogy beállt a hideg idő, visszamentünk Párisba. Hippolyteot is intézetbe küldték, hogy durva, faragatlan modorát kissé csiszolják.

Szabad óráit nálunk töltötte és együtt tanultunk táncolni, meg írni.

Az Opera táncmestere, Gogault tanított. Agyonkínozták lábainkat, hogy kifelé tartsuk. Deschartres sokszor végignézte a táncórákat, ráduplázott mesterünkre és szidott, hogy úgy táncolunk mint a medvék, meg mint a papagályok. Mi azonban nevetségesnek találtuk a Gogault zéfírszerű lebegését és mihelyt hátat fordított, hamar befelé forgattuk a lábunkat.

Hippolyte hihetetlenül ügyetlen és nehézkes volt; Gogault százszor kijelentette, hogy soha ilyen igás ló a keze alatt még nem járt. Lábcseréi az egész házat megremegtették. Ha azt mondták, hogy tartsa fel a fejét és ne nyujtsa előre a nyakát, kezébe fogta állát és úgy táncolt. A táncmester nem tudta megállani nevetés nélkül, Deschartres pedig a dühtől tajtékozva rontott a szerencsétlen áldozatra, aki azt hitte, hogy legjobb indulattal teljesítette kötelességét.

Az írás-, rajz- és zongoraórák sem értek sokkal többet. Valljuk be, kidobott pénz volt. Semmi komoly művészetet nem tanultunk, mindössze annyi hasznunk volt, hogy pontos időbeosztáshoz szoktunk. Sokkal jobb lett volna azonban hajlamunkat egy irányba képezni, mint mindenből keveset és felületesen ellesni.

Társaságba is jártunk. Legjobban érdekeltek apám unokaöccsei és gyermekeik. Nagyanyám leghőbb vágya volt, hogy a René, vagy az Auguste egyik fia vegyen el, de nem voltam elég gazdag ahhoz, hogy megfelelő pártinak tekintsenek. A cselédek tudtomra adták nagyanyám ábrándjait, s gyermekésszel komolyan vettem minden tervezgetést, s már előre busultam, mert

rokonaim nem fogadták anyámat és azt hittem, hogy nekem is szakítanom kell majd vele és testvéremmel.

René nagybátyámat szerettem legjobban az egész Villeneuve-családban. Olyan jó volt hozzám, mintha apám lenne, egészen addig, míg minden összeomlott körülöttem. Öreg napjaira megint magához hívott és ostobaságnak tartottam volna duzzogni, örömmel röpültem karjaiba.

Tavasszal visszatértünk Nohanba. Anyám a nyár egy részét megint velünk töltötte.

A kert, a ház, a kis erdő visszhangzott játékainktól és hangos nevetésünktől. Ursule boldog volt, hogy ismét nálunk lehetett, mert a telet állandóan szüleinél töltötte.

A nyár nem mult el bánat nélkül. Megtiltották tudniillik, hogy anyámmal egy szobában aludjam. Nagyanyám kijelentette, hogy pamlagon nem alhatom, ahhoz már igen nagy vagyok, igen ám, de az anyám nagy, sárga ágya széles volt és nagyobb ünnepet el se képzeltem, mint amikor megengedte, hogy vele aludjam. Boldog voltam olyankor és meg voltam győződve róla, hogy jobban alszom és szebbeket álmodom mellette.

Nagyanyám tilalmát eleinte néhány estén megszegtem. Megvártam, míg tizenegyóra felé anyám is lefeküdt, nesztelenül felkeltem, mezitláb és lábujjhegyen beosontam hozzá és oda-bujtam keblére. Nem volt elég ereje ahhoz, hogy elküldjön, hiszen ő is örült, ha fejemet vállára hajtva aludtam. Sajnos, nagyanyám gyanakodott, valószínűleg Julie is kémkedett. Egy este rajtacsíptek, mikor ki akartam menni szobámból. Rose kikapott, hogy miért nem vigyáz reám jobban. A zajra anyám is kijött és heves szóváltás kerekedett. Nagyanyám erősen kikelt, hogy sem egészség, sem szemérem szempontjából nem helyes, hogy kilenc éves leány még anyjával aludjék. Jóformán nem is érthettem, hogy miről van szó, csak a szavakat hallottam. Anyám indulatosan felelte:

- Ilyesmit feltételezni az igazi szemérmertlenség. Ilyen beszéddel zavarják meg a gyermekek ártatlanságát, ha így akarja nevelni leányomat, inkább hagyta volna nálam. Sokkal tisztább a dédelgetésem, mint a maga gondolatai.

Egész éjjel sirtam. Ugy éreztem, hogy gyémántláncok kötnek testileg-lelkileg anyámhoz és nagyanyám szántsándékkal el akarja törni, de engem megöl vele.

Néhány napig hideg és feszült viszonyban voltam nagyanyámmal. Szegény kénytelen volt belátni, hogy minél inkább el akar szakítani anyámtól, annál inkább elveszti lába alól a talajt szeretetemben, s csak úgy békülhet ki velem, ha anyámmal is kibékül. Ölébe vett, hogy dédelgessen, de ridegen megbántottam először életemben. Kiszabadítottam magam karjából:

- Ha a csók szemérmertlenség, nem akarok csókolni!

Nem felelt. Letett a földre és kiment a szobából, sokkal gyorsabban, mint rendszeren.

Nyugtalanul mentem utána a kertbe. A temetőhöz vezető fasorba kanyarodott és apám sirjánál állott meg.

Ritkán érzett annyi erőt magában, hogy a szomorú sirhoz menjen. Keservesen sirt. Hozzáfutottam, átöleltem térdét:

- Nagymama... én megvigasztalom!

Megölelt és könnyezve csókolta. Azonnal felkereste anyámat velem együtt. Szótlánul csókolták meg egymást és a béke egyidőre helyreállott.

VIII.

Párisban kósza hírek keringtek a Napoleon orosz hadjáratáról. Örömmel várták a zsarnok bukását, de féltek is a jó kozákok megjelenésétől. Nagyanyám barátnői közül Madame de Béranger félt legjobban és nagyanyám meghívta Nohanba. A pokolba kívántam szegényt, mert anyám miatta nem jöhetett velünk. Nagyanyám nem mert két ilyen ellentétes természetet egy fedél alatt tartani. Rosszul esett, hogy anyámat mellőzték. Ha csakugyan veszélyben forgott Páris, mindenekelőtt anyámat kellett volna biztonságba helyezni. Keztem nyíltan lázadozni és kijelentettem, hogy anyámnál maradok, haljunk meg együtt, ha kell.

Anyám lecsillapított:

- Ha hivna is nagyanyád, akkor se mennék. Caroline mellett maradok. Minél többet emlegetik a veszélyt, annál inkább kötelességem és akaratom is, hogy vele maradjak. De nyugodt lehetsz! Sem a császár, sem a francia hadsereg nem engedné Páris felé közeledni az ellenséget. Vén komteszek csacsogása az egész. A császár meg fogja verni a kozákokat a határon, soha még hirmondót se látunk belőlük. Majd ha a vén madame Béranger visszajön a kozákokat siratni Párisba, meglátogatlak Nohanban.

Anyám szavai eloszlatták aggodalmaimat és nyugodtan utaztam el Nohanba.

Utközben lerongyolt, kiéhezett katonákkal találkoztunk. Nem koldultak, sokkal büszkébbek voltak annál, de éhes szemük majd felfalta batárjainkat. Kinyújtottam egy kenyeret a legközelebb állónak. Vérfagyasztó kiáltással vetette rá magát, nem is a kezével kapta el, hanem egyenesen a fogával és olyan mohón, hogy ha idejekorán el nem húzom az ujjamat, azt is leharapja. Társai körülfogták és huzzák, tépték a kenyeret, mint az állatok. Nem veszekedtek rajta, nem is osztozkodtak, csak harapták és egyik helyet csinált a másiknak, hogy annak is jusson.

Szemükből patakzott a könny. Rettenetes látvány volt. Magam is sirva fakadtam.

Nem tudtam elképzelni, hogy miért éheznek Franciaországban így a katonák, az országút kellős közepén? Olyasmit mondtak, hogy hirtelen parancsot kaptak, napok óta nem ettek, de a részletekre nem emlékszem. Minden élelmiszert, amit két kocsinkban magunkkal hoztunk, odaadtuk nekik.

Végre megérkeztünk Nohanba, de alig időztünk ott néhány napot, újabb izgalom ért.

Nagyanyám beteg lett. Előbb két napig olyan mélyen aludt, hogy nem lehetett felkölteni, azután mély és fájdalmas seb képződött testén. Két hónapig őrizte az ágyat és lábadozása még tovább tartott.

Deschartres, Rose és Julie odaadással ápolták. Csak akkor vettem észre, hogy sokkal jobban szeretem, mint gondoltam.

Nagyanyámat annyira elgyöngítette a betegség, hogy teljesen a madame Béranger befolyása alá került. Bogaras, nyugtalan öreg asszony volt, folyton újításokon törte a fejét. Kivágatott egy csomó fát a fasorból és a kis erdőből, az ablakból dirigálta a munkásokat, egyiknek se tudta nevét, csak harsány hangon kiabálta: 1. számú ember! 2. számú ember! Persze a munkások ügyet se vetettek reá, csak nevettek.

Egy kutyája is volt és Hippolytenak minden nap meg kellett sétáltatnia az ostoba, kényes állatot. Szegény Lorette rossz időket élt át a Hippolyte kezei között. Alig tűntek el a madame Béranger szemei elől, megfogta és teljes erővel felhajította, nem sokat törődve azzal, hogy hol

és hogyan fog leesni. Azt hiszem, Lorette is azt képzelte, hogy legalább is tizenhat próbás nemes, azért volt olyan kellemetlen és szemtelen.

Végre madame de Béranger eltávozott Lorettejével együtt.

Párisból szomorú hírek érkeztek. Madame de Pardaillan írta nagyanyámnak:

- A szövetségesek Párisban vannak, nem fosztogattak, semmi kárt sem okoztak. Azt beszélük, hogy Sándor cár a XVI. Lajos fivérét akarja trónra ültetni.

Nagyanyám megjegyezte:

- Bizonyosan Monsieurról van szó! Gonosz ember volt. A Comte d'Artois is undorító, semmirekellő. Leányom, a rokonaink trónra kerülnek, de nem igen dicsekedhetünk velük!

Izgatottan vártam anyám levelét. Nagysokára megjött. Halálos félelmet állott ki. A Párisra irányított öt-hat golyó közül egy ráesett arra a házra, ahol anyám lakott a Basse du Rempart-utcában. Átfurta a tetőt, keresztül tört két emeleten és megakadt anyám lakószobájának mennyezetén. Rémülten menekült Carolinenal, abban a hitben, hogy Párist néhány óra alatt rommá lövik. Azonban nyugodtan térhetett vissza éjszakára, miután végignézte a megdőb-bent, felháborodott tömeggel, hogy szép asszonyok öleléssel és virággal fogadták a bevonuló barbárokat.

Nemsokára megérkezett anyám Nohanba és velünk töltött egy hónapot. Csak most kezdtem tisztán látni a helyzetet, csak most értettem meg, hogy egyre ritkábban leszünk együtt. Nagyanyám a telet is Nohanban akarta tölteni. Soha életemben nem éreztem még olyan bánatot. Anyám igyekezett bátorítani, de nem használt, most már ismertem helyzetét és az enyémet is. Ha Carolinet befogadták volna a családba, minden rendbe jött volna, de nagyanyám hajthatatlan maradt.

Anyám szerencsétlennek érezte magát Nohanban. Szenvedett, erkölcsi elnyomtatása állandóan ingerültté tette. Minél jobban ragaszkodtam hozzá, annál feszültebb lett a viszony közte és nagyanyám között. Az öreg asszony jellemét a betegség is nagyon megviselte. Türelmetlen, szeszélyes lett. Julie egyre jobban befolyásolta és hogy kedvét keresse, megerősítette ellen-szenveit és hizelgett vágyainak.

Anyám még ezt is eltűrte volna, de nem akarta Carolinet feláldozni miattam. Megértettem és beláttam, hogy igaza van, de mikor csomagolt, rémület fogott el. Éreztem, hogy ritkán fogom látni. A földre vettem magam, könyörögtem, hogy vigyen magával, mert ha nem, utána szököm és gyalog megyek Párisig.

Anyám ölébe vett és igyekezett megmagyarázni, hogy ha nem maradok itt, nagyanyám megvonja tőle a tartásdíjat és évi ezeröttszáz frankból nem tudnánk megélni hárman.

Sirtam, ellenkeztem, ígértem, hogy nem félek a szegénységtől.

Ékesszólásom gondolkozóba ejtette anyámat, de újabb kételyei támadtak:

- Nem gondolok magamra, csak reád... Attól tartok, hogy majd, ha nagy leszel, szememre hányod, hogy megfosztottalak a jó neveléstől, szerencsés házasságtól és vagyonodtól!

- Gyönyörű nevelés! Fababát faragnak belőlem! Gyönyörű házasság, valakivel, aki pirulni fog anyám miatt és nem fogja fogadni a házamnál! Gyönyörű vagyon! boldogságom lesz az ára és gonosz leánya leszek anyámnak! Inkább haljak meg, de nem kell semmi tőlük! Szeretni fogom azért nagyanyámat és szívesen ápolom és kártyázom, lottot játszom vele, ha unatkozik, de nem akarok vele lakni. Nem kell se kastélya, se pénze. Adja Hippolytenak, vagy Julienek, ha annyira szereti. Szegény akarok lenni veled... senki sem lehet boldog anyja nélkül.

Anyám megingott.

- Hallgass ide! Nem tudod, hogy fiatal leánynak mit jelent a szegénység. Annál jobban tudom én és nem akarom, hogy se Caroline, se te olyan dolgokon menjetek keresztül, mint én, tizennégy éves koromban, árván. Pedig, ha meghalok, ti is arra a sorsra juttok. Téged még csak visszafogadna nagyanyád talán, de mi lenne testvéredből? Mégis igyekszem megoldást találni. Tudok dolgozni és nem látom be, hogy miért éljek tisztán a kamataimból, mint valami nagyúri hölgy? Ide hallgass! Divatüzletet fogok nyitni. Tudod, hogy kalaposnő voltam és sokkal szebb kalapokat csinállok, mint a nagyanyád szajkói, akik a szemét is kicsalják izléstelen, görbe rongyokért. Orleánsban fogok letelepedni, mert Páris igen drága. Kevésből is megélünk. Később magunkhoz vesszük Ursulet. Amennyire lehet, takarékoskodunk, s néhány év múlva férjhez adlak mind a kettőtöket nyolc-tízezer frank hozománnyal derék iparosokhoz. Boldogabbak lesztek, mint márkikkal, grófokkal. El ne áruld azonban a titkunkat senkinek. Már most útközben Orleánsban töltök egy-két napot és tudakozódom a viszonyok felől. Titokban mindenről értesítlek Ursule, vagy Catherine útján. Mikor mindent elintéztem, érted jövök.

Ugráltam, tomboltam, majd megőrültem örömömben. Egyszerre sirtam és nevettem. Anyám valószínűleg komolyan tervezgetett abban a pillanatban, máskülönben nem áltatta volna hiú reményekkel, izgalmas ábrándokkal fiatal éveimet.

Anyám elutazása rendkívül megviselt. Majd megszakadt a szívem utána, zokogtam, vörösre sirtam a szememet.

Mindennap remegve vártam híreket anyámtól. Kínos napok és hetek teltek el, de semmi értesítést sem kaptam titkunkról.

Egész komolyan szökésre gondoltam már. Nem félttem se hidegtől, se fáradságtól, csak a pénztelenség ejtett gondolkozóba. Nem tudtam rászánni magam, hogy kolduljak utközben. Végre elhatároztam, hogy útnak indulok, mint tündérmesém bolyongó hercegnője, s anyám egyik nyakláncának gyöngyeivel fizetek minden darab kenyérért, minden segítségért, azután eladom a legelső ékszerésznek aranygyűrűmet, hogy anyámat kárpótoljam a veszteségért.

Szándékom azonban hajótörést szenvedett nagyanyám újabb betegségén. Szél érte és Deschartres aggasztónak jelentette ki állapotát. Nem mertem bánatot okozni neki és nem mozdultam mellőle. Ünnepelesen lemondtam magamban kalandos terveimről.

Nagyanyám szellemi és fizikai erejét nagyon meggyöngyítette a betegség. Értelmessége nem csökkent ugyan, de derült kedélyét, jellemeszilárdságát elvesztette. A legcsekélyebb zaj is bántotta. Órákat töltöttem némán, nagy önuralommal mellette. Végre belátta, hogy egészségemnek megárvhat a koromat és erőmet meghaladó életmód és azontul nagyon kevés időt töltöttem vele. Épen csak az étkezéseknél találkoztunk.

Hovatovább, annál inkább magamra voltam hagyatva. Deschartres adott latin, számtan, költészet, görög és növénytan órákat. Nem voltam elragadtatva csöppet sem a tantárgyaktól. Mindeniket untam. A botanikában legérdekesebb lett volna a termékenyülés titka és a nemek működése, mondanom sem kell, hogy Deschartres átugrott rajta és csak száraz, unalmas osztályozásra tanított.

Az egész telet Nohanban töltöttük, legnagyobb bánatomra. Szomorú hónapokat éltem át. Nagyanyám gyengesége merészebbé tette a cselédeket. Rose, akinek gondjaira voltam bízva, brutálisan bánt velem. Majdnem mindennap megvert. Egy szavamba került volna és azonnal elküldték volna a háztól, nagyanyám soha meg nem bocsátotta volna, hogy kezét merészselt emelni reám. De tudtam, hogy alapjában véve jó és főképen, nagyon ragaszkodott anyámhoz, azért némán türtem durvaságait. Sőt, mikor anyám nyáron meglátogatott és gyanakodva nézte, hogy elsáppadok, hogy reszketek, ha Rose haragosan néz reám, akkor is hősiesen letagadtam minden bántalmazást. Egy világért be nem vallottam volna.

A nyár sok és érdekes vendéget hozott. Többek közt Colbert generális, Sourd ezredes, Villeneuve, madame de la Marlière és madame de Pardaillan.

Átvonuló csapatok időztek elég sokáig Nohanban. Hippolyte kedvet kapott a katonaélethez. Tizenhatodik évét töltötte már be és tiszta szívéből megunta a Deschartres ütlegeit. Villeneuve bátyám nagy összeköttetései segítségével elhelyezte a Saint-Omeri huszárezrednél.

Ősszel teljesen kiürült a házunk; nagyanyám, Deschartres, Julie és Rose maradtak velem. Ursulet már rég elvitték a szülei és varrni taníttatták.

Két hosszú, unalmas, sivár esztendőt töltöttem úgyszólván egyedül. Soha életemben sem voltam szomorúbb.

IX.

Testileg sokat fejlődtem a két év alatt. Tizenkét éves koromtól tizenhárom éves koromig három hüvelyket nőttem. Azt hitték, hogy nagyon magas leszek, de megállottam. Azontul csak erősödtem és szinte férfias teljesítőképességet értem el.

Sokat szaladgáltam a mezőn, játszottam kis pásztorokkal, falusi gyermekekkel, s amellet szorgalmasan tanultam tovább Deschartrestől.

A lelkem mélyén mindig vágyódtam anyám után. Szép terveinkről sohasem esett szó. Lehet, hogy anyám rég elfelejtett mindent, annál többet gondoltam rá én. Voltak napok, mikor minden leckémet elhanyagoltam s csak jövőnkéről ábrándoztam. Olyankor sokat szidtak. Egyszer a szokottnál is jobban megpirongattak. Kifutottam a nagymama szobáiból, földhöz vágtam a könyvet és irkákat. Azt hittem, hogy senki se hallja és nagyot kiáltottam:

- Igaz, nem tanulok, mert nem akarok. Majd később megtudják mások is, hogy miért!

Julie mögöttem állott:

- Igazán rossz gyermek! Még ha lusta és szórakozott volna, megbocsátanék, de makacsságból és rosszindulatból busítja nagyanyját. Megérdemelné, hogy visszaküldjék az anyjához.

- Anyámhoz? küldjenek csak vissza hozzá! Egyetlen kívánságom!

- Csak mérgében mondja, egészen megőrült. Majd megbánná később, ha szaván fognák! Ne féljen, nem árulom el, hogy miket beszél!

- Ismerem magát Julie. Ha azt igéri, hogy hallgatni fog, egész bizonyosra vehetem, hogy mindent elmond. Most is tudom, hogy szántsándékkal izgat, hogy mérgemben mindent kifecsegek. Ne fáradjon! Feljogosítom, hogy mondjon el mindent nagymamának. Nem akarok itt maradni tovább! Vissza akarok menni anyámhoz! Nem akarok elszakadni tőle. Szeretem és szeretni is fogom mindig, ha akármit csinálnak. Csak neki fogok engedelmeskedni. Most menjen, fusson, mondjon el mindent.

Julie úgy látszik nagyon zokon vette kifakadásomat, mert bosszút állott és a legsötétebb színekben festett le nagyanyám előtt. Rosszul tette, bizonyosan halálosan elszomorította szegényt. Csakhogy előttem titkolták. Ha búsulni látom, egész bizonyosan térden állva kértem volna bocsánatot, de senki se mondta:

- Nagyanyja szenved! Vigasztalja meg!

Rossz módszerhez folyamodtak. Julie tudtomra adta, hogy szobafogságra vagyok ítélve.

- Nem fogja látni nagyanyját többé, ha úgy gyűlöli. Három nap múlva visszamegy Párisba.

- Hazudott, - törtem ki hevesen - rosszhiszeműleg hazudott! Nem igaz, hogy gyűlölöm nagyanyámat! Szeretem, de anyámat jobban szeretem és ha visszaküldenek hozzá, hálát adok az Istennek, nagyanyámnak, még magának is!

Hátat fordítottam és szobámba mentem.

Három napig nem láttam nagyanyámat.

A következő reggel Rose korán felköltött:

- Így nem mehet tovább! Menj be szegény nagyanyádhoz. Nagyon búsul. Kérj bocsánatot tőle.

- Megtehettem volna már három nappal előbb is, de nem hagyták. Julie most sem fog beengedni!

- Bizd csak reám!

Nem éppen bűnbánóan, de szívesen mentem nagymamához. A legkegyetlenebb, legméltánytalanabb büntetés várt reám.

Addig soha senki nem mondott anyámról rosszat előttem. Tudtam, hogy Deschartres nem szereti, Julie is ellene beszél, hogy nagymamának kedvében járjon és hogy nagymama is sokszor el volt keseredve ellene, de inkább torzsalkodás, civakodás jellege volt mindennek.

A három nap alatt azonban úgy látszik, hogy nagymama meggondolta a dolgot és hogy jobban magához láncoljon, össze akarta törni szívemben az anyám iránt érzett bizalmat és szeretetet.

Remegő, ideges hangon szólalt meg, mikor letérdeltem ágya előtt, hogy megcsókoljam kezét.

- Térdelve hallgasson végig és jól figyeljen minden szavamra. Olyasmit fogok elmondani, amit még sohasem hallott és nem is fog hallani soha.

Megborzongtam és borzongva hallgattam végig. Elmondta saját életét és az apámét, azután anyámét, úgy, ahogy ismerni vélte. Kiméretlen volt és elfogult. A szegények életének küzdését, nyomorát, végzetes szerencsétlenségét sohasem értik meg a gazdagok, s úgy ítélik meg, mint a színvakok a színeket.

A tények mindenben megfeleltek a valóságnak, bizonyítékai minden kétséget kizártak, de elmondhatta volna anyám szomorú élettörténetét anélkül, hogy megingassa bennem a gyermeki szeretetet és tiszteletet. Mennyivel valószínűbb és igazabb lett volna minden, amit mondott. Nem kellett volna elhallgatnia az elhagyatott, tizennégyéves árva nyomorát, a gazdagok sóvár romlottságát, amint lesben állnak, hogy letörjék az éhező ártatlanságot; sem a társadalom kérlelhetetlen szigorát, mely nem enged visszatérést és nem fogad el bűnbánást. El kellett volna mondania, hogy anyám milyen hűségesen szerette apámát és megváltotta multját vele. Halála óta is szerényen, visszavonultan és szomorúan élt. Nagymama azonban homályosan sejtette velem, hogy anyám jelenlegi életében is van valami titok, csak nem akar beszélni róla, de ha vele akarok élni, kockára teszem jövőmet. Végül nagymama valósággal önkívületben, elfuló hangon, izgatott, nedves tekintettel jelentette ki, hogy anyám elveszett nő és vakon rohanok vesztembe, ha hozzá megyek.

Kábult voltam. Minden szó halálos csapást mért lelkemre, hideg veriték ütött ki homlokomon; szerettem volna felugrani, félbeszakítani a rémséges vallomást, de mozdulni sem tudtam.

Végre nagy nehezen felállottam. Nem kértem bocsánatot, nem vártam kényeztető dédelgetését. Szótlanul mentem szobámba.

Sirtam, de a könnyek nem könnyítettek lelkemen. Mindig azt hallottam, hogy a sirás jót tesz, de épp az ellenkezőjét tapasztaltam. Valahányszor könny szökött szemembe, torkomat zokogás fojtogatta, szinte fuldokoltam, lélegzetem elakadt és nyögtem, kiabáltam. Irtózom a fájdalom zajos kitörésétől, inkább visszafojtom a sikolyt és gyakran megesett, hogy olyankor úgy végigterültem, mintha meghaltam volna. Egész bizonyosan úgy fogok majd meghalni egyszer, ha egyedül leszek, mikor valami újabb csapás ér. Nem sokat törődöm vele. Valamilyen módon csak meg kell halni egyszer és mindenki magában hordja a halálos döfést, mely véget vet életének. Kétségkívül a legszomorúbb, legkevésbé kíváncsi, a legrosszabb halál az agkori véglgyengülés, amit csak gyávák kívánnak maguknak: túlélni mindenkit, kit szerettünk és mindent, amiben hittünk.

Abban az időben még nem tudtam uralkodni zokogásomon. Alig tudtam magamhoz térni, reszkettem, szemhéjam megdagadt forró könnyeimtől, a fejem fájt, nem gondolkoztam, nem éltem, közönyös volt előttem minden. Azt se tudtam, hogy szeretek-e, vagy gyűlölök valakit?

Örök életemre szerencsétlenné tehetett volna a kiméletlen vágás, de szerencsére a jó Isten arra teremtett, hogy szeressek és felejtsek.

Néhány nap múlva csodálkozva vettem észre, hogy anyámat jobban szeretem, mint valaha és nagyanyámat se szeretem kevésbé.

Nem beszéltünk többet a dologról. Szerencsére senki sem faggatott és ebben a kérdésben örökre lepecsételték ajkamat. Életem tovább folyt, mint a patak, de a patak vize felkavarodott. Ugy éltem, mint egy gép. Vége szakadt a sok regényes játéknak, ábrándozásnak.

Néhány üres, szomorú hónap telt el. Csak kuszált, homályos emlékeim maradtak róluk. Alig tanultam valamit, s azt is igyekeztem mihamarább elfelejteni.

Annál többet és annál lármásabban szaladgáltam künn a mezőn, az erdőben és ha a szenvedés felülkerekedett bennem, igyekeztem jókedvet erőszakolni magamra. „Enfant terrible” lettem a szó legszorosabb értelmében és különösen a Rose legnagyobb megbotránkozására. Már nem mert megverni, igen nagy és fejlett lettem hirtelen, lehet, hogy attól tartott, hogy visszaütöm. Mindenesetre leolvasta arcomról, hogy nem vagyok hajlandó tovább túrni durvaságait.

Nagyanyám figyelmét sem kerülte el átalakulásom.

- Leányom, - szólt, - úgy látszik, hogy elment az esze. Pedig okos volt, de most mindent elkövet, hogy elostobásodjék, vagy legalább is, hogy ostobának lássék. A külsejét is egészen elcsufítja, a bőre barna, keze kerges, a lábát egészen kiveszi formájából a facipő. Alig válasszol, ha szólnak hozzá, s megvető kicsinyléssel néz körül. Máskor meg annyit csacsog, csak éppen, hogy csacsogjon, mint egy szajkó. Rosszul tartja magát, nem kecses, semmi megjele-nése nincs. A szíve jó, de a feje szármalmas. Meg kell változnia. Illemtan tanárookra van szüksége, sajnos, Nohanban nem tudok gondoskodni róluk. Azért elhatároztam, hogy zárdába adom. Legközelebb Párisba utazunk.

- Látni fogom anyámat?

- Igen, látni fogja! - felelt nagyanyám hidegen.

Belenyugodtam. Nem volt tiszta fogalmam a zárdáról, de legalább valami új adódik életemben, gondoltam, itt úgyis csak unatkozom, minden változatosság tiszta nyereség.

Elragadtatással láttam viszont anyámat. Reméltem, hogy nevetségesnek és feleslegesnek tartja majd a zárdát és inkább magához fogad.

Csalódtam. Gúnyolta ugyan a zárdát és kötekedett nagyanyámmal érte, de azért rábeszélte, hogy hasznomra válik a zárdai nevelés. Tulajdonképpen saját ügyeimben sohasem volt akaratom. Közönyösen, különösebb bánkódás nélkül vonultam be az Angol kisasszonyok zárdájába.

Az apácák valamennyien és a növendékek kétharmad része angol és skót volt. Majdnem egész nap angolul kellett beszélnünk, hogy minél hamarabb megtanuljunk.

Sok tekintetben többet tudtam és többet olvastam, mint kortársaim, de tudásom rendszertelen és hézagos volt, különben sem béráltam még, s így a kicsik osztályába soroztak. A főnöknő behívatta a legjobb magaviseletű kis leányt, aki rögtön kivezetett a többiekhez a kertbe. Egész otthonosan jöttem-mentem, szaladgáltam a többiekkel. Azt hamar észrevettem, hogy jobb modoruak, mint én.

Nagyanyám a kertben sétált a főnöknővel és örült, hogy ilyen hamar megbarátkozom. A búcsúnál azonban nagyon sirt. Magam is meghatódtam kissé, de nem sirtam. Nagyanyám eltaszított magától és felkiáltott:

- Milyen közönyös a szíved, nem is bánod, hogy elszakadsz tőlem! - és azzal kezébe rejtve arcát elsietett.

Elképedve néztem utána, azt hittem, hogy inkább dicséretet érdemelek, amiért uralkodom magamon.

Hátrafordultam. Alippe nővér állott mögöttem.

- Mi történt, gyermekem, megharagította nagynyját valamivel?

Hangja oly őszinte melegséggel csengett fülembé, hogy habozás nélkül válaszoltam:

- Egyedül érzem magam a sok ember között és tudom, hogy itt nem szeret senki, de nem akartam nagynyjának mutatni, hogy busulok, mert hiszen ő akarta, hogy itt maradjak.

- Talán nagynyja félreértette, menjen csak játszani, viselje jól magát és mikor legközelebb találkozik nagynyjával, ne felejtse el megmondani, hogy azért fojtotta vissza a búcsúnál könnyeit, mert nem akart neki fájdalmat okozni.

Nagynyám elpanaszolta Beaumont bátyámnak is, hogy milyen szívtelenül viselkedtem, mire az öreg úr megjegyezte:

- Mit akar? Nem elég, hogy zárdában van, még ráadásul sirjon és bánkódjék is? Mondtam már, hogy az anyai szeretet nagyon is önző sokszor... bizony, kedves testvérem, szerencsétlen gyermekkorunk lett volna, ha a mi anyánk is úgy szeretne volna gyermekeit, mint maga.

Három évet töltöttem a zárdában. Nagynyám kívánságához képest anyámat sem látogathattam meg. Villeneuveék szerettek volna kivinni magukhoz, de sietve írtam nagynyámnak, hogy semmiesetre se engedje meg, mert ha anyámhoz nem járhatok, máshoz sincs kedvem menni. Remegve vártam a választ, de elhatároztam, hogy inkább beteget jelentek, semmi szín alatt sem megyek Villeneuveékhez. Szerencsére ez egyszer nagynyám igazat adott nekem, sőt nagyon dicsért okosságomért.

Két esztendő teljesen bezárva töltöttem; igaz, hogy börtönömet nagy kert és kedves társaság enyhítette. Őszintén szólva, sohasem éreztem rabnak magamat a zárdában. Boldogok voltunk, ha kikandikálhattunk olykor a rács mögül, ha megpillanthattunk az utcán egy robogó kocsit. Negyven-ötven leány, aki később szabadon jöhetett-mehetett Páris utcáin és ügyet se vetett semmire, ha csak szerét tehette, a kapu nyílását leste.

Morális szempontból sokféle átalakuláson mentem keresztül. Az első évben enfant terrible voltam, sőt talán még inkább, mint valaha. A második évben vallásos rajongás töltött el, a harmadik évben lecsillapult, kialakult szilárd hit. Nagynyám első esztendőben sokat szidott, a másodikban sokkal jobban megrémült bigottságtól, mint régen csinyjeimtől, a harmadikban féligmeddig megelégedett, de mégis nyugtalankodott miattam.

X.

A harmadik zárdai év végén nagyanyám Párisba érkezett. Az apácák nem győzték dicsérni magaviseletemet. Már nem kellett folyton szidni, büntetni. Annál jobban aggasztotta azonban, hogy apáca akarok lenni. Elhatározta, hogy mikor visszamegy Nohanba, magával visz.

A hír oly váratlanul ért, mint kék égből villámcsapás. Földi paradicsom volt a zárda. Még egy napra se hagytam el szívesen a kedves környezetet. Mindenki szeretett, kikérték tanácsomat, a kisebbek bálványoztak. Az apácák épp oly komolyan hittek hivatottságomban, mint magam. Csak Prémord abbé és Alicia nővér ismertek jobban, mint a többiek és óva intettek:

- Ne tegyen Istennek semmiféle titkos fogadalmat, s főképp rokonainak ne szóljon semmit, mielőtt nem egészen bizonyos benne, hogy kívánsága örök életére szól. Nagyanyja férjhez akarja adni. Ha két-három év múlva nem ment még férjhez és nem is lesz kedve hozzá, tovább beszélhetünk a dologról.

Ha nem kellett volna elhagynom a zárdát, valószínűleg hiven kitartottam volna szándékom mellett. De mennem kellett és még el is kellett titkolnom, hogy a búcsú halálosan fáj. Majd megszakadt a szívem, de nem sirtam. Egy hónapig elég időm volt megszokni a válás gondolatát és elhatároztam, hogy zugolódás nélkül, nyugodtan vetem alá magam a felsőbb akaratnak, hogy ne busítsam szegény nagyanyámat.

Kevésbé emlékszem a Párisban szabadon töltött első napokra. A búcsú fájdalom és a házassági tervektől való félelem egészen elkábítottak. Nagyanyám nagyon megváltozott, elgyöngült. Folyton közeli haláláról beszélt, bölcs nyugalommal, de elérzékenyítő gyöngédséggel:

- Szeretném, leányom, ha minél hamarább férjhez mennél, mert én nemsokára elmegyek. Igaz, hogy nagyon fiatal vagy és nincs is nagy kedved a világba lépni, de meg kell szoknod a gondolatot, ha megerőltetésedbe kerül is. Kétségbeesve fejezném be öreg napjaimat, ha vezető és támasz nélkül hagynálak el.

Nagyon szerencsétlennek éreztem magam. Vajjon már elintézett ügy, hogy férjhez adnak? - töprengtem. - És hol van a férj, az úr, vágyaim ellensége? Mikor mutatják be?

- Leányom, vagy igent mondasz, vagy halálos csapást mérsz reám!

Szerencsére még nem szemeltek ki számomra senkit. Madame de Pontcarré is ajánlott valakit, anyám is emlegetett valakit a Beaumont bátyám megbízásából. A madame de Pontcarré jelöltjét be is mutatták, rá se néztem ugyan, de kijelentettem, hogy csunya. Pontcarréné megsértődött és azt mondta, hogy ostoba vagyok.

Csak akkor nyugodtam meg teljesen, mikor indultunk Nohanba és nagyanyám kijelentette, hogy még igen fiatal vagyok és feltétlenül várni kell a házassággal legalább egy fél évig, de esetleg egy egész évig is.

Alig szabadultam meg az egyik gondtól, újabb bánat szakadt reám. Reméltem, hogy anyám is velünk jön Nohanba, de úgy látszik újabb vihar zajlott le közte és nagyanyám között, mert határozottan kijelentette:

- Nem teszem be a lábam Nohanba, míg anyósom él.

Nem mertem kérdezősködni. Félttem, hogy mindkét oldalról a mult keserű szemrehányásai robbannának ki. Igyekeztem kibékíteni őket. Könnyes szemmel csókolóztak össze, de jól láttam, hogy a könny csak visszafojtott szenvedést és kölcsönös elkeseredést jelent.

Azután is beszéltem anyám lelkére és kértem, hogy tartson velünk, de ridegen visszautasított:

- Szó sincs róla! Utálom a falut és Nohant legjobban, mert életem legrémesebb szenvedésére emlékeztet. A testvéred is már nagy leány, nem hagyhatom magára. Menj csak nyugodtan el, talán hamarabb találkozunk, mint gondolod.

Nagyon elkésérített, hogy nagyanyám halálára céloz. Meg is mondtam, hogy szavai kegyetlenek velem szemben. Sértődötten válaszolt:

- Ha jobban szereted, mint engem, jól teszed, úgy is testestől-lelkestől az övé vagy.

- Tévedsz! Szeretem és hálás vagyok iránta, de testestől-lelkestől anyámé vagyok. És ha férjhez is akar adni, esküszöm, hogy sohasem leszek olyan ember felesége, aki anyámat nem tiszteli.

Oly határozottan és elszántan gondoltam mindent, amit mondtam, hogy kész lettem volna nagyanyám testén keresztül kitérni karomat anyám felé nyújtani.

Sajnos, anyám azonban már nem értett meg. Igen érzékeny és gyöngéd lettem részletezéseket, árnyalatokat nem ismerő egyéniségének. Mosolyogva jegyezte meg:

- Nézd, nézd! Azt hiszed, hogy tartok tőle, hogy akaratom ellenére férjhez adnak? Beleegyezésem nélkül semmit sem tehetnek és soha sem adnának valami nagyképű emberhez. Fűtyülök minden fenyegetésükre. Az enyém vagy és akárhogy lázítanak is ellenem, élni fogok anyai jogommal.

Most kezdtem sejteni először anyám fegyelmezetlen egyéniségét. Szép fekete szemében először rémített meg valami félelmes villogás.

Nagyanyám viszont keserű panaszaival hatott lelkemre:

- Anyád nem veszi észre, vagy nem akarja észrevenni határtalan erőlködésemet, hogy megelégedetté tegyem. Nem tehet róla, de én sem, hogy nem szeretjük egymást. Én azonban mindenben igyekeztem jóindulatot tanusítani, ő ellenben olyan rideg velem, hogy nem bírom elviselni. Miért nem hagy békét? Hiszen már úgy sem tart sokáig az egész.

Vigasztalni akartam, de elhárította:

- Hagyd csak; tudom, hogy mit akarsz mondani. Nem helyes, hogy tizenhat éves fejedet szomorú gondolatokkal töltöm meg. Beszéljünk másról. Öltözz fel, elviszlek ma este az Italiens-be.

1820 tavaszának első napjaiban érkeztünk Nohanba, a régi kék batárban. Kis szobámban nagy átalakításon dolgoztak, s egyelőre anyám régi szobájában aludtam.

Három év óta először aludtam kilenc óráig és nem az angyalus harangszavára ébredtem, sem a Mária Jozefa nővér harsány hangjára. Ráadásul lustálkodhattam is még egy órát, büntetlenül.

Kinyitottam az ablakot és visszafeküdtem az ágyba. Növényillat, élet, fiatalság, szabadság áradt be az ablakon, de a boldogság érzése a jövőtől való féléssel vegyült el. Serdülő korban testi jóléttel és szellemi frissességgel kapcsolatosan - érthetetlenül beteges csüggedés jár karöltve. Magam sem tudtam jóformán, hogy miért, de határozottan emlékszem, hogy végtelen szomorúság töltött el és sirtam, mikor tulajdonképpen legboldogabbnak kellett volna lennem.

Régi falusi barátaim és barátnőim felkerestek, de legnagyobb bánatomra nagy tisztelettel kisasszonynak szólítottak.

A következő napokon megint erdőn-mezőn barangoltam, a friss tavaszi levegő, virágillat megrészegített. Nem gondoltam már semmire és éjszaka aludtam, mint a bunda.

Nagyanyám meghívta Nohanba madame de Pontcarrét és leányát, Paulinet, szép szőke zárdai barátnőmet.

Természetesen sokkal több időt töltöttem vendégeinkkel, mint nagyanyámmal. Ő maga kívánta, hogy sétáljak, muzsikáljak, szórakozzam velük. Madame de Pontcarré élénk, temperamentumos asszony volt. Gyönyörűen énekelt, nagyszerűen kísért és zenére lelkesített.

Nagyanyámmal csak étkezéseknél találkoztunk. Szegény öreg asszony minden erejével igyekezett leplezni napról-napra növekvő fogyatékoságait. Ahogy gyöngén pirosított arccal, egyenesen, kedvesen ült helyén és életművészettel vezette a társalgást, mindenki azt hihette, hogy fogyatékoságtól mentes öregséget ért. Pedig régóta nagyot hallott, elgyöngült, de utolsó pillanatáig titkolta korát, talán nem is annyira hiúságból, hiszen legragyogóbb szépsége idején sem volt hiú, hanem inkább az etikett kedvéért.

Nagyon megijedtem, mikor egy szép napon szememre hányta, hogy túlságosan hozzánőttem Pontcarrénéhoz és leányához, s elhanyagolom őt miattuk.

Igazságtalannak találtam szemrehányását, de szomorúsága meghatott. Hogy megnyugtassam, elmondtam, hogy születésnapjára nagyszabású színi előadást tervezünk, azért kell többet titkolóznunk és suttognunk, mint rendesen.

A régi egyetértést azonban nem sikerült helyreállítanom vendégeink és nagyanyám között. Távozásuk nagy ürt hagyott lelkemben, de be kellett látnom, hogy jobb, ha elmennek.

A Hippolyte látogatása új frissességet hozott a házhoz. Eleinte kissé feszesen, zavartan érintkeztünk, de néhány nap alatt megint olyan jó barátok voltunk, mint régen. Megtanított lovagolni és kitűnő mesternek bizonyult. Az első leckénél kijelentette:

- Egész csomó utasítással tömhetném meg a fejed, de feleslegesnek tartom. Gyakorlat és bátorság többet ér. Minden csak attól függ: leesni, vagy nem leesni! Valószínűleg le fogsz esni, tehát keressünk olyan helyet, ahol nem ütöd meg túlságosan magad.

A legdúsabb fűvű rétre vezetett és ráültetett Colette-re.

Bolondokra és gyermekekre az Isten külön vigyáz. Colette is épp olyan ujonc volt, mint jó magam. Könnyen lerázhatott volna hátáról, de nem tette. Attól a naptól kezdve tizennégy éven keresztül száguldoztunk együtt. Soha semmi kellemetlenség nem zavarta barátságunkat. Egy hét alatt már ismertem szokásait és jól tudtam bánni vele. Viszont ő is kitalálta mindig, hogy mit kívánok tőle. Másokkal szeszélyes, makrancos volt, de nekem feltétlenül engedelmeskedett. Soha félre nem lépett és soha földhöz nem vágott és ha mégis leestem hátáról, saját vigyázatlanságom volt az oka.

Néhány nap múlva egy huszárnál is vakmerőbb lovas és olyan erőteljes lettem, mint egy falusi paraszt.

Nagyanyámat nem lepte meg a változás, de én alig ismertem magamra. Bámulatos az is, hogy egy pillanatra sem ellenezte, hogy lovagoljak. Anyám eltakarta arcát és kétségbeesve kiáltozott, hogy éppen úgy járok majd, mint apám, valahányszor lóháton látott. Az ismerősök is csodálkoztak, hogy nagyanyám tűri, de a kedves öreg asszony szomorúan mosolyogva mondta el az ismert régi anekdotát:

- Hogyan uram, apja és nagyapja tengeren lelték halálukat és Ön mégis tengerész? Az Ön helyében sohasem szállottam volna hajóra!

- Hát az Ön szülei és ősei hogyan haltak meg Uram?

- Az ágyban, hál' Istennek!

- Az Ön helyében, Uram, soha többet nem feküdnék ágyba!

Fivérem nemsokára visszatért ezredéhez és az egész telet nagyanyámmal és Deschartres-ral töltöttem Nohanban.

Szomorú mélabú vett erőt rajtam. Vágyódtam vissza a zárdába, minden egyebet untam és mindenki fárasztott.

Csak nagyanyám volt kivétel. Most kezdtem igazán megérteni és méltányolni apró gyöngéivel együtt. Beláttam, hogy jelleménél, műveltségénél, eszénél és jóságánál fogva magasabbrendű nő.

Sajnos, megértő együttélésünk erkölcsi és szellemi befolyása már nagyon rövid ideig tarthatott csak.

Február utolsó estéin a Chateaubriand munkáiból olvastam fel neki. Rendesen éles ítélőképességgel tett megjegyzéseket és korántsem értett mindenben egyet az íróval. Egyszer csak egész váratlanul azt mondta:

- Hagyd abba, leányom! Olyan furcsa dolgokat olvasol, hogy attól tartok, hogy beteg vagyok és egész egyebet hallok, mint amire figyelek. Miért beszélsz halálról, szemfedőről, harangról és sírokról? Rosszúl teszed, hogy ilyesmit rögtönzöl és sötét gondolatokkal töltöd meg a fejem!

Ijedten néztem reá. Véletlenül éppen mulatságos, ötletes fejezetnél tartottam. Nagyanyám hamar magához tért és mosolyogva mondta:

- Azt hiszem, hogy elaludtam és álmodtam valamit. Nagyon gyöngé vagyok már. Úgy látszik, hogy nemcsak olvasni, de figyelni se tudok. Add ide a kártyát, az jobban szórakoztat.

Nyugtalanul figyeltem minden mozdulatát, de öntudatos, jókedvű beszélgetése hamar eloszlatta aggodalmamat. Rég nem beszélt bizalmasabban, kedvesebben velem. Elmondta, hogy Villeneuveék mindenáron rá akarják beszélni, hogy adjon férjhez jelöltjükhöz, egy végtelenül gazdag, ötven éves emberhez, de esze ágába se jut, egyrészt a korkülönbség miatt, másrészt, mert az illető kikötötte, hogy anyámmal semmiféle összeköttetést nem akar fenntartani.

Hálás szeretettel csókoltam meg nagyanyámat, mielőtt hálósobájába visszavonult. Sokáig nem tudtam elaludni és éjfél tájban még egyszer megnéztem, hogy nincs-e valami baja? Személyzete megnyugtatóan, hogy már régen alszik.

Reggel Deschartres azzal nyitott be szobámba, hogy nagyanyám éjjel fel akart kelni, de elszédült és elesett, Julie úgy találta reggel mozdulatlanul elterülve a földön, most már lefektették, felmelegítették és orvos után küldtek.

Halálos aggodalomban töltöttük az egész napot. Eszméletét visszanyerte és észrevette, hogy féloldalát nem tudja mozgatni, de az esésnek tulajdonította a bajt. Eret vágtak rajta, azáltal kissé megkönnyebbült, sőt estefelé egy ideig szemmel láthatóan javult az állapota. Deschartres ujságot olvasott fel kívánságára, később kártyázni kívánt, de oly gyöngé volt, hogy nem tudta kezében tartani. Egyszer csak megint kuszáltan kezdett beszélni, gyermekesen panaszkodott.

A legkülönbözőbb komplikációk léptek fel, de szívós szervezete lassanként leküzdötte a betegséget, de szellemi képességét elvesztette. Akarata nem volt, csak akaratoskodott. Látása, hallása teljesen megromlott.

Nyáron még kiült a napra, volt olykor egy-egy teljesen világos pillanata is, de ősszel állapota megint rosszabbra fordult. Csaknem teljesen lethargikus állapotban húzta életét 1821 december 25-ig.

Sokat gondolkoztam, sokat szenvedtem, sokat változtam tíz hónapig tartó, feltartóztathatatlan pusztulása alatt.

XI.

Unokafivérem: René de Villeneuve, anyám és Maréchalék Nohanba érkeztek a végrendelet felbontására. Jövendő életem a végrendelettől függött. Nem az anyagiakról beszélek, hanem további szenvedésemről.

Nagyanyám azt kívánta, hogy ne bízzanak rá anyámra. Még mikor teljes öntudatnál volt, megrázóan közölte velem összes aggályait:

- Anyád sokkal különösebb teremtés, mint gondolnád. Egyáltalán nem ismered. Olyan műveletlen, hogy még gyermekeit is csak madarak módjára szereti: nagy gonddal és odaadással, amíg kicsinyek, de mikor szárnyára eresztheti őket és mikor tulajdonképpen legnagyobb szükségük lenne gyakorlati gyöngédségre, akkor más fára röpül és elriasztja őket magától a csőrével. Ha csak három napig vele kellene élned, nagyon szerencsétlen volnál. Megdöbbennél jellemén, nevelésén, izlésén, szokásain, gondolatain, főképpen, ha tekintélyem nem állana kettőtök között. Ne kockáztasd lelki egyensúlyodat; apád rokonai szívesen magukhoz vesznek halálom után. Éljen velük. Anyád bizonyára szívesen beleegyezik, sokkal tartósabb szeretet és gyöngédség fog hozzáfűzni, mintha együtt laktál veje. René de Villeneuve-re bízom további nevelésedet. Ő lesz a gyámod. Szeretném, ha már előre megszoknád a gondolatot és nem csatlakoznál nehéz szívvel Villeneuve-ékhez.

Nagyanyám teljesen uralkodott felettem világos pillanataiban. Szavai annál is inkább nagy horderejűek voltak reám nézve, mert anyám bántó módon viselkedett. Nem sietett segítségemre a nehéz időkben s semmi részvétet sem mutatott nagyanyám iránt. Ritkán írt és levelei hidegek, sajtáságosan ingerültek voltak. Igazságtalan haragja elszomorított. Azt is tudtam, hogy nővérem sem él nagyon boldogan vele. Anyám azt írta egyik levelében: „Caroline férjhez készül. Megelégtelte az együttélést velem. Magam is azt hiszem, hogy boldogabb és szabadabb leszek, ha egyedül maradok.”

René de Villeneuve meglátogatott az utolsó nyáron Nohanban. Azt hiszem, azért jött, hogy közelebből megismerjen. Derült, harmonikus lelkű, művelt ember volt. Kitűnő modora minden rendű és rangú embert megnyert.

Érdeklődött kedvteléseim, tanulmányaim iránt. Széles látókörű, felvilágosodott szelleme nem botránkozott meg a kisvárosi előkelőségek módjára szokásaimon. Célba lőttünk, beszélgettünk mindenről éjjel két-három óráig is; versenyt lovagoltunk árkon-bokron keresztül. Eszéágába se jutott filozófiai tanulmányaim miatt kötekedni velem, rábeszél, hogy írjak, mert van hozzá hivatásom.

Sohse hittem volna, hogy szép egyetértésünket nézeteltérések zavarhatnák meg valaha.

Lelkemre kötötte, hogy feleségével szemben hogyan viselkedjem. Elmondta, hogy nagy súlyt fektet jó modorra, bizonyos életművészetre és megnyugtató, hogy falusi szokásaim mellett is kifogástalanul tudok viselkedni, különösen, ha kissé vigyázok magamra.

Nagyanyám halála után eltökélt szándékom volt Villeneuveékhez költözni, de anyám érkezése megingatott elhatározásomban. Első találkozásunkkor oly hévvel ölelt és Lucie nénémnek is úgy örültem, hogy azt hittem, hogy mégis csak anyám mellett vár a boldogság reám.

Alig telt el egy negyedóra, anyám az utazás fáradalmaitól, Villeneuve társaságától, a Deschartres hideg arcától, a nohani fájdalmas emlékektől izgatottan, kitört és kiöntötte szívének minden keserűségét, ami évek során át nagyanyám ellen felgyült benne. Hiába igyekezett nagynéném mindent elkövetni, hogy lecsillapítsa, nem tudta fegyelmezni magát. Éreztem,

hogy mély szakadék tátong közöttünk és a drága halott árnya még sokáig fog elválasztani egymástól.

Szegény anyám hihetetlen dühvel beszélt róla.

Hideg tartózkodásom még jobban felizgatta. Szerettem volna méltatlankodva válaszolni, de fegyelmeztem magam. Pedig jobb lett volna kevesebb tiszteletet mutatni és versenyt ordítózni, dühöngeni vele, törni-zúzni, ráijeszteni, elhitetni, hogy én is olyan erőszakos és fékevesztett vagyok mint ő, jó lesz nem kikezdeni velem.

Nagynéném váltig mondta:

- Igen nyugodt és büszke vagy! Nem így kell bánni a testvéremmel. Jól ismerem. De sokat szenvedtem volna miatta, ha én is úgy tettem volna, mint te! Bizony, mikor észrevettem, hogy rosszkedvű és nagy veszekedésre készül, megelőztem. Addig bosszantottam, ingereltem, mig kitört; hamarabb esett túl rajta. Ha nagyon dühöngött, magam is dühbe jöttem és fenyegettem, hogy ha nem hagyja abba mindjárt a perlekedést és nem csókol meg tüstént, elmegyek. Azonnal észretért és úgy félt tőlem, hogy nem mert túlságos gyakran jeleneteket rendezni.

Nem vehettem hasznát tanácsainak. Elvégre nem voltam a testvére, hanem leánya anyámnak és nem felejtkezhettem meg a kötelező tiszteletről.

A végrendelet felbontása nagy viharokat kavart fel. Anyám határozottan kijelentette, hogy nem tűri, hogy méltatlannak tartsák leánya nevelésére, senki más nem lehet a természet rendje és törvény szerint a gyámom, se könyörgés, se fenyegetés el nem tántorítja jogai érvényesítésétől.

Ki hitte volna, hogy a várva-várt együttélés anyámmal valóságos szerencsétlenség lesz reám nézve?

Ellenkezés nélkül vettem alá magamat akarátának.

Unokabátyámmal úgy állapodtunk meg, hogy szeliden, de határozottan kitartok elhatározásom mellett és előbb zárdába, azután hozzájuk megyek.

Fájó szívvel hagytam el Nohant, fiatal éveim drága emlékeit és Deschartrest, akit a bánat egészen letört.

Párisban nagyanyám Mathurins-utcai lakásába költöztünk. Pokoli élet várt reám.

Anyám ingerülten lekicsinyelt mindent, amit szerettem. Hallani sem akart arról, hogy a zárdába költözzem. Elküldte komornámat, akihez nagyon ragaszkodtam, még a kutyámat is elkergette a háztól.

Villeneuve értem jött egyszer, hogy magukhoz vigyen ebédre. Anyám visszautasító ridegséggel fogadta és kérdőre vonta, hogy miért nem jött el a felesége személyesen értem. Lehet, hogy anyámnak igaza volt, de rideg viselkedése kihozta bátyámat sodrából, elment és soha többet nem jött vissza. Húsz évig nem találkoztunk.

Nagyon rosszul esett évekig, hogy úgy magamra hagyott és megragadta az első alkalmat, hogy lerázzon nyakáról.

Auguste Villeneuve, a fivére, később kissé nyersen, de annál őszintébben felvilágosított:

- Nem fogadtál szót! Azt kívánták, hogy menj zárdába, nem mentél. Anyáddal, testvéreddel, a férjével és Pierret-vel látnak mindenütt Párisban. Lehetetlen társaság! A magam részéről ugyan nem sokat törődöm vele, de sógornóm s a társaságbeli családok, ahová bevezettünk volna, hogy rangodhoz méltóan mehess férjhez, nem túrnék.

- Lehet, hogy vannak pillanatok, - válaszoltam - mikor haragomban és elkeseredésemben szeretnék elmenni anyámtól, mert boldogtalan vagyok mellette, de ha akármilyen igazságtalan is velem szemben, akkor sem szakítanám meg az érintkezést vele.

Auguste maga is elismerte, hogy vallás és erkölcs szempontjából helyesen cselekszem, de fenntartotta, hogy a világ másképp ítélkezik. Elvárták volna tőlem, hogy szidjam anyámat, hagyjam cserben, lépjek fel nyíltan ellene. Nem tettem meg ezt a szívességet nekik. Pedig helyzetem egyre tűrhetetlenebbé vált.

Anyám betegesen gyanakvó volt. Ha valamit nem értett, szinte őrjöngve magyarázta félre és hihetetlen jeleneteket rögtönzött mindegyre. Sokszor kikapta kezemből a könyvet és lármáztott, hogy ne olvassam, mert ő is megkísérelte olvasni, de semmit sem értett belőle, bizonyára rossz könyv. Szidott, hogy alattomos és rosszindulatú vagyok. Sokszor igazán félttem, hogy szegény anyám megbolondult.

Ha szentnek születtem volna, se bírhattam volna sokáig az izgalmas életmódot.

És környezetemben senki sem segíthetett rajtam. Nagynéném nevetett és váltig biztatott, hogy kiabáljak, veszekedjem, csak úgy fogok célt érni. A nővérem hideg és gyanakvó volt, mintha rosszat várt volna tőlem. Pierret, maga is elég bolond lévén, folyton szememre hányta, hogy hidegen viselkedem.

Anyámat betegnek tekintettem. Az öregedés hosszú és fájdalmas harcot vívott szervezetével. Még szép és nevető volt és - bármit mondjanak is róla - szemérmes, tartózkodó természete, kifogástalan erkölcsi viselkedése mellett állandóan nagy izgalmakra volt szüksége, gyűlölt minden nyugalmi állapotot. Mindegyre költözött, összeveszett, kibékült, hol falura vágyott és ha kiment, csak a városban volt maradása, hol egyik vendéglőben ebédelt, hol a másikban, még a ruháit is tetőtől-talpig felforgatta, újra alakította minden héten.

Megvett például egy kalapot. Reggel még el volt ragadtatva tőle, estére már szétbontotta és átalakította. Azután egy hétig mindennap újra díszítette, végül megúnta és kijelentette, hogy neki igazán mindegy, hogy mit visel, nem érdekli az öltözködés... amíg egy újabb kalap ismét meg nem tetszett.

A hajával is így tett. Gyönyörű fekete haja volt, de megúnta és szőke parókát viselt, azután néhány hét múlva megúnta és gesztenyebarna hajjal járt, aztán megint hamvasszőkén jelent meg, nemsokára ismét feketén, sokszor mindennap másszínű haját viselt.

Gyerekes ötletei azonban sohasem akadályozták munkájában. A legapróbb részletekig foglalkozott háztartásával.

Jókedvében nagyon kedves volt. Ragyogó kedélye magával ragadta az embert. Sajnos, sohase tartott a jókedve még egy napig sem. Az ember sohse tudhatta, hogy honnan és mikor éri kék égből villámcsapás.

Pedig alapjában véve szeretett. Legalább is apóm és első gyermekségem emlékét szerette bennem, de viszont gyűlölte nagyanyám és Deschartres befolyását.

Egy éjjel már reméltem, hogy vége szakad a sok keserűségnek és végre megértjük és szeretjük egymást.

Aznap megint erőszakos volt, de lecsillapodott. Lefeküdt és kért, hogy maradjak mellette, amíg elalszik. Magam se tudom, hogyan történt, de őszinte szívvel megnyilatkozott és elmesélte egész élete történetét. Talán többet is mondott, mint amennyit tudni óhajtottam. Sírt, nevetett, vádolta önmagát és másokat és éles ésszel okoskodott. Be akart avatni boldogtalansága minden titkába.

- Végeredményben szent meggyőződése, hogy sohasem követtem el semmi rosszat. A körülmények ragadtak el és kényszerítettek cselekvésre. Ha nem szerettem volna apádat, most szabad, gazdag, gondtalan lehetnék és nem illehetne semmi szemrehányás. Hiszen addig soha nem gondoltam semmire! Ki is tanított volna gondolkodni. Nem voltam hibásabb, mint egy szajkó. Imádkoztam reggel, este és sohase vettem észre, hogy az Isten rosszul fogadja imáimat. Alighogy megszerettem apádat, kín és gyötrődés szegődött sarkamhoz. Mindenkitől azt hallottam, hogy méltatlan vagyok szerelemre. Nem értettem, nem is hittem. Ugy éreztem, hogy mélyebben és őszintébben szeretek, mint azok a nagyúri hölgyek, akikkel kölcsönösen megvetettük egymást. Apád is nagyon szeretett. Azt mondta, hogy ne törődjem a mendemondákkal. Láttam, hogy boldog velem... én is boldog voltam... Miért gondoltam volna, hogy meggyalázom? Mégis egyebet se hallottam a legkülönbözőbb hangnemekben, mihelyt nem volt mellettem, hogy megvédjen. Végre gondolkozóba estem, csodálkoztam, megalázottnak éreztem magam és hol önmagamot gyűlöltem, hol másokat. Vidám, gondtalan, őszinte, öntudatos voltam addig és akkor hirtelen ellenségeket éreztem magam körül. Gyűlölni kezdtem mindenkit. Láttam, hogy rossz és hazug a világ. Ne félj, ha erkölcsösen éltem özvegy-ségem óta, nem azokért az emberekért tettem, akik csak másoktól követelnek erkölcsöt, de maguk másképp cselekesznek. Csak egyetlenegy embert szerettem egész életemben és mikor elvesztettem, nem törődtem többet semmivel, senkivel... Milyen jó lettem volna, Istenem, ha együtt öregedhettünk volna meg! De Isten elragadta boldogságom kellős közepéből. Nem átkozom érte. Ő az Ur, de gyűlölöm és átkozom az emberiséget... Mikor rágondolok... Szerencsére ritkán jut eszembe... Ugy-e most elítélsz és megvetsz te is, hogy elmondtam mindent? Jobb is így. Hadd tépjelek ki a szivemből és ne szeressek senkit apád után, még téged sem!

Remegve, meghatottan öleltem magamhoz.

- Csalódik, csalódik! Csak a világ megvetését tudom elítélni és kárhozatni. Sokkal inkább anyámhoz csatlakozom az egész világ ellen, mint valaha. Eddig csak szerettem, de most az eszemmel és lelkiismeretemmel is mellette vagyok!

Anyám hálásan köszönte, hogy szeretem, áldott egész este, míg csak el nem aludt és fogadkozott:

- Ne nyugtalankodj, látom, hogy ok nélkül busítottalak, bántottalak. Igazságos és jóézésű vagy. Szeress és hidd el, hogy alapjában véve imádlak.

Három napig tartott a békesség, szegény anyám már azt is megsokallta.

A tavasz is hozzájárult szertelen temperamentuma kitöréseéhez. Szeretett volna most már magára maradni, hogy elrejtse előtte idegességét. Kivitt falura egy családhoz, akikkel néhány nap előtt találkozott Beaumont bátyámnál. Alig érkeztünk azonban meg, anyám másnap már elutazott:

- Jót fog tenni neked a falu - mondta bucsuzóul - nagyon rossz színben vagy! Jövő héten majd érted jövök!

Bizony négy-öt hónapig hagyott ott.

XII.

Uj környezetbe, új emberek közé kerültem. Szenvedéseim kikapcsolódtak nagyszerű új barátaim között.

Madame Roettiers de Plessis a világ legőszintébb, legjobb lelkű asszonya volt. Gyerekkora óta szerette nagybátyját, James Roettiers kapitányt, akinek zajos fiatalsága annak idején kissé megrémítette a családot. De a fiatal leány jól választott. Jamesnél jobb férjet és apát képzelni sem lehet. Mikor megismerkedtünk, tiz éves házasságok voltak öt gyermekkel.

Az asszony: Angèle, már huszonhét éves korában megöszült. Üde, szép arcához különös ellentétet képezett fehér haja.

Mind az öt gyerek leány volt. A legidősebbet a James bátyja nevelte. A másik négy fiuruhába öltöztetve kergetőzött, hancurozott és vidám nevetésüktől visszhangzott a ház.

Nagyon hamar megszerettük egymást.

Mégis, hogy anyám a hét végén sem jött értem, nyugtalankodni kezdtem. Félttem, hogy terhükre leszek. Be is vallottam aggályaimat.

James félre hívott.

- Ismerjük családja történetét. Apját még a hadseregben ismertem. Most, hogy Párisban jártunk, mindent megtudtam, ami halála óta történt; hogy nagyanyja nevelte és hogy most megint anyja fennhatósága alá került. Az első öt percben tisztában voltam vele, hogy nem tudja fékezni anyósa iránt érzett haragját, azt is értem, hogy haragja viszont sérti a maga kegyeletét és hallgatása elárulta, hogy szenved. Szerencsétlen arca felköltötte érdeklődésemet. Meggyőződésemm volt, hogy feleségem éppen úgy fogja szeretni, mint én. Hallottam azt is, hogy falusi élet után vágyik. Örömet jószoltam önmagamnak abból, ha magának örömet szerezhetek. Nyíltan beszéltem édes anyjával, ő is bevallotta nyíltan, hogy unja szerencsétlen arcát és szeretné már férjhez adni. Megmagyaráztam neki, hogy nem lehet egy leányt úgy férjhez adni, ahogy ő él. Hiszen alkalma sincs választani. Meghívtam, hogy töltsenek néhány hetet nálunk, ismerkedjenek meg barátaikkal, azokban bizonyosan nem fog csalódní. Ugy látszik bizalmat ébresztettem, anyjában, mert eljött, de unatkozott és elment. Azt hiszem azonban, hogy szívesen beleegyezik abba, hogy leánya nálunk maradjon, míg kedve tartja. Ugy-e itt marad? Örömet szerez nekünk. Már is úgy szeretjük, mintha a leányunk volna. A feleségem valósággal imádja. Nem fogjuk sokat gyötörni házassággal. Nem is fogjuk említeni, nehogy azt higgye, hogy le akarjuk rázni nyakunkról. De ha környezetünkben valaki megnyeri tetszését, mondja meg őszintén, mi viszont megmondjuk majd, hogy méltó-e magához, vagy sem?

Angèle is lelkemre beszélt. Nem kételkedhettem szíves őszinteségükben. Ugy szerettem őket, hogy anyámnak és apámnak szólítottam. Még a cselédek is úgy megszokták, hogy így mondogatták: „kisasszony, az apja keresi! vagy: kisasszony, az anyja hívja!”

Nagyon elkényeztettek. Paripa, zongora, könyvtár állott rendelkezésemre! Nagyobb boldogság hova kell.

Egy nyugalmazott katonatiszt kezdett komolyan udvarolgatni. Nem mertem visszautasítani, mert szegény volt és paraszt származású és félttem, hogy lekicsinylésnek veszi, de nem szerettem és eszemágába se jutott hozzámenni. Végre is megmondtam Jamesnek, hogy szabadítson meg tőle, anélkül, hogy megsértődjék. Magára is vállalta s a jó ember harag nélkül távozott.

Sok házassági ajánlatot kaptam, de valamennyit visszautasítottam. Beaumont, Maréchaleék, Pierret mindegyre ajánlottak valakit, de nem volt kedvem olyan emberhez nőül menni, aki sohse látott és csak éppen előnyös üzletet akart kötni velem.

Anyám, testvérem és Pierret felkerestek olykor egy-egy napra és szent volt a békesség közöttünk.

Tavasszal bementünk Párisba néhány napra. Anyámnál laktam ugyan, de egész nap Plessisékkel kóboroltam.

Egy este, színház után Tortoninál fagyaltotztunk. Angèle hirtelen odaszólt férjének: „Nézd csak, Casimir!” Karcsú, jó megjelenésű, vidám arcú, katonás fiatalember közeledett asztalunkhoz. Élénk kérdezősködés indult hogylét és család felől. A fiatal ember Angèle mellé ült és halkán megkérdezte, hogy ki vagyok.

- A leányom - válaszolt Angèle hangosan.

- Szóval a feleségem? Remélem nem felejtette el, hogy a legidősebb leányát nekem ígérte? Tulajdonképen Wilfridre számítottam, de így kevesebb lesz a korkülönbség. Meg vagyok elégedve, feltéve, hogy nincs kifogása ellene!

Angèle nagyot nevetett. De a tréfa jövőmondásnak bizonyult.

Néhány nap múlva Casimir Dudevant meglátogatott Plessisben. Jókedvűen vett részt lármás játékainkban. Nem udvarolt, fesztelen érintkezésünket az udvarlás zavarta volna. Nyugodt pajtáskodás fejlődött közöttünk. Angèle állandóan vejének szólította, a tréfa lassanként bele- szövéődött játékainkba. Ha futottunk, utánam kiáltották: „Siessen a férje után!” Vagy Casimirt elragadta a játék heve és nagyot kiáltott: „Szabadítsák már ki a feleségemet!”

Casimir elutazott néhány nap múlva, de nemsokára visszajött és komolyan megkérte a kezemet.

- Talán nem követem a megszokott formát, de a saját szájából szeretném hallani a választ, szabad elhatározásából. Ha nem talál ellenszenvesnek, de mégsem akar ilyen hamar határozni, figyeljen meg jobban és hatalmazzon fel néhány nap múlva, hogy apám megkérje kezét anyjától.

Tetszett az ajánlat. Különben is Duplessisék annyi jót beszéltek Casimirról és családjáról, hogy kedvem kerekedett komolyan foglalkozni vele. Szerelemről nem igen esett szó közöttünk. Bevallotta, hogy nem szereti a hirtelen fellángolásokat, nagy lelkesedést. Annál többet beszélt megbízható barátságról és követendő példaképen házigazdáink nyugodt családi boldogságát emlegette.

- Bevallom - mondta egyszer - hogy okos, jó arca első pillanatban hatott reám. Nem találtam szépnek, soha nem hallottam emlegetni és mégis, mikor tréfásan kértem Angèle asszonyt, hogy adja hozzám feleségül, egész komolyan éreztem, hogy boldog volnék, ha a tréfa valóra válna. Napról napra gyakrabban gondoltam reá. Mintha már régen ismertük volna egymást és öreg barátok volnánk.

Abban az időszakban valami kitörő, nagy szenvedély csak elriasztott volna. A Casimir gondolkodásmódját ellenben szimpatikusnak találtam.

Elhatároztuk Angèlelel, hogy a Casimir apját, az öreg ezredest bemutatjuk anyámnak, aki csakugyan megérkezett Plessisbe és velem együtt el volt ragadtatva a jószágos arcú, előkelő megjelenésű, ezüstös hajú ezredestől.

Anyám kijelentette, hogy megadta ugyan beleegyezését, de nem véglegesen. Nem találta elég szépnek Casimirt.

Néhány napig Plessisben maradt, hogy jövőbeli vejét közelebbről megismerje. Ugy látszik, derék fiúnak találta, mert megengedte, hogy együtt maradjunk őszig Plessisben, s majd ha madame Dudevant is visszatér Párisba, ki fogjuk tűzni az esküvő napját.

Alig telt el azonban két hét, anyám berobbant, mint egy bomba Plessisbe és előadta, hogy olyasmit hallott Casimirról, hogy kicsapongó életet él és valamelyik kávéházban pincér volt. Nem tudom, hogy jól értesültségét honnan merítette, valószínűnek tartom, hogy az egészet csak álmodta. Természetesen mindenki kikacagta, de hiába magyarázgatták, bizonyították előtte az igazságot, megbicsakolta magát, veszekedett, hogy csúfot üznek belőle, féktelenül kitört Angèle ellen, hogy házassági kalandokat sző, hogy gazdag örökösnőket kalandorok kezére játsszák, stb., stb.

Annyira elvesztette dühében minden józanságát, hogy csakugyan azt hittem, hogy megbolondult. Mindent elkövettem, hogy megnyugtassam, ajánlkoztam, hogy azonnal csomagolok, ha kívánja és visszamegyek vele Párisba. Megnyugodott és csomagolni indult, de aztán mégis meggondolta:

- Maradj csak itt. Majd tovább tudakozódok Párisban, s ha sikerül megtudnom valamit, értesítelek.

Elutazott, de még néhányszor megjelent Plessisben és hasonló izgalmas jeleneteket rögtönzött.

Madame Dudevantnal egyidőben érkeztünk Párisba mi is. A kiváló modorú előkelő nagyvilági nő látogatása szemmel láthatólag hízelt anyámnak. Casimirt ugyan még mindig kifogásolta, kritizálta, és ugyancsak próbára tette türelmét szeszélyeivel, de végre mégis végérvényesen beleegyezett házasságunkba. Ezernyolcszázhuszonkettő szeptemberében megesküdünk, néhány napot Plessisben töltöttünk barátainknál és azután bevonultunk Nohanba.

XIII.

A következő két évet Nohanban töltöttem. Sokat betegeskedtem, de az anyaság érzése minden egyébnél jobban lefoglalt. A gondviselés úgy rendezte be a nőt, hogy várakozása és remény-sége idején fizikai és érzelmi élet uralja leginkább. Olvasmányok, szellemi foglalkozás lekerülnek napirendről.

Hosszú, hideg télen keresztül, míg férjem vadászni járt, csecsemőkelengye készítéssel töltöttem az időt. Soha életemben nem varrtam addig. Nagyanyám nem kívánta és szentül meg voltam győződve róla, hogy nagyon ügyetlen vagyok.

Bezzeg megváltozott minden, mikor arról volt szó, hogy a várva várt kislányt felöltöztessenem. Szinte csodálkoztam, hogy milyen könnyen megy minden és hogy a tű és olló forgatásában mennyi leleményességet lehet kifejezni.

Csak úgy röptül az idő, kivéve azt a hat hetet, amelyet Deschartres tanácsára ágyban kellett töltenem. Életemben először voltam az egészségi állapotom rabja. Kissé nehezemre esett a tétlenség, de milyen áldozatot nem hoztam volna meg azért, hogy az anyaság reményét ne veszítsem el?

Olyan nagy volt a hó, hogy a madarak majd éhen veszttek és egész könnyen meg lehetett fogni őket. Mindenféle fajtájú madarat összefogdostak és behoztak szobámba. A sarkokba nagy fenyőágakat állítottak. Olyan volt a szobám, mint egy liget. Vörösbegyek, verebek, tengelicék röpködtek ide-oda, kezemből ettek, térdemen melegedtek. Aztán, ha magukhoz tértek, nyugtalanul vágyódtak vissza szabadságuk után. Volt közöttük olyan is, amelyik kitartóan ragaszkodott hozzám és csak április vége felé vette igénybe a nyitott ablakon át szabadságát.

Nyáron előbb Plessisben töltöttünk néhány napot, azután lakást béreltünk Párisban a rue Neuve des Mathurinsben.

Itt született Maurice fiam, 1823 június 30-án. Életem legszebb pillanata volt, mikor a rémes fájdalmakat követő mély álomból felébredve, ott láttam aludni vánkosomon a gyermekemet. Annyit álmodtam már róla és olyan gyöngé voltam, hogy azt hittem, most is csak álmodom. Meg se mertem moccanni, nehogy az álmkép eltűnjék.

Párisi szokás szerint a szükségesnél sokkal tovább tartottak ágyban. Mikor a második gyermek született, már másnap felkeltem és nagyon jól éreztem magam.

Egyedül tápláltam fiamat és később testvérét is.

A következő őszt és telet Nohanban töltöttük. 1824 tavaszán érthetetlen levertség vett erőt rajtam. Nohanban sok mindent újítottak, változtattak; az is szomorúan hatott reám, habár beláttam, hogy az ujitás szükséges és semmit sincs okom sajnálni. De a léleknek megvannak a maga kiszámíthatatlan bolondságai.

Egy reggel minden igaz ok nélkül keserves zokogásban törtem ki. A férjem csodálkozott. Nem tudtam semmi más magyarázatot adni, mint hogy az agyam gyöngé és beteg. Körülbelül úgy találta a férjem is. Minthogy azonban ő sem érezte jól magát Nohanban, azt ajánlotta, hogy éljünk máshol. Mindenekelőtt Plessisben töltöttünk néhány hetet. A vidám fiatalság között jó kedvem újra visszatért. Minden játéknak én voltam a vezetője. Zenebonánkkal majd felforgattuk a házat. A férjem nem győzött csodálkozni, hogy mélabús hangulatom egy csapással mennyire megváltozott.

Őszintén szólva két arcom volt már tizenkét éves koromban is. Szeretek álmodozni, töprengeni, dolgozni, de bizonyos mértéken túl meglep a fekete szomorúság és ha olyankor nem jönne segítségemre a vidámság, lelkem áldozatul esnék.

Életszükséglet nálam a friss, egészséges jókedv. A kiabáló vidámság bánt, a szellemeskedés untat. Mások ragyogó társalgását szívesen hallgatom, ha éppen figyelő hangulatban vagyok, de sokáig nem bírok semmiféle beszélgetést, nagy megerőltetés és fáradtság nélkül. A legérdekesebb témákat is kimerítik egy óra alatt, s azután minden beszéd már csak fecsegés.

A férfiak politizálnak általában, a nők ruháról beszélve kárpótolják magukat. Nem érzem magam se nőnek, se férfinak ebben az értelemben. Vádolni, megszólni, gyanúsítani, rágalmazni, gúnyolni, elítélni minden politikai és irodalmi beszélgetés célja, mert a lelkesedés, bizalom, rokonszenv forrása hamarabb kimerül, mint a kritikáé, pletykáé és ellenszenvé.

Nagyon kevés kivételes egyéniséggel találkoztam életemben. Innen van az, hogy legjobban fiatalokkal éreztem magam mindig, akiknek néhány év hijján anyjuk lehettem volna. Szerettem az élénk, tevékeny és amellettszórakozásokat.

Csak egyszerű, gyermekes lelkek értettek meg és szerettek. Sokan azonban furcsának tartottak. A férjem maga is ostobának hitt. Lehet, hogy igaza is volt. Lassanként annyira éreztettem fölényét velem, annyival okosabbnak, bölcsebbnek állította be magát, hogy egészen összemorzsolt, elnyomott a világ előtt. Nem panaszkodtam. Deschartrestől megtanultam, hogy ne keljek ki erőszakosan a mások csálhatatlansága ellen, lustaságom is jól megegyezett a néma meghúzódással.

Nem titkolóztunk egymás előtt a férjemmel, mégse tudtunk egymásnak megmagyarázni semmit. Sohasem vitatkoztunk, örök életemben utáltam a mások eszén erőszakoskodó vitákat, igyekeztem úgy látni, úgy gondolkozni, úgy cselekedni, ahogy kívánta. Alig egyeztem azonban meg vele, ellentmondásba kerültem saját ösztöneimmel és ijesztő szomorúság fogott el.

Ugy látszik, a férjem is ilyesmit érezhetett, mert határozottan kívánta, hogy Párisban vagy Páris közelében éljünk, fogadjunk embereket és szórakozzunk.

Anyagi viszonyaink nem engedték, hogy Párisban éljünk. Hosszas keresgélés után Armessonban telepedtünk meg. Több kedves család lakott ugyanabban a házban és kellemes estétetöltöttünk együtt, komikus charadeokat játszva, rögtönzött kosztümökben.

Férjem sokat volt távol, csak esténként jött haza Párisból. Az ilyen családi élet tűrhető. A férj egész nap házon kívül elfoglalva, az asszony otthonát és gyermekeit gondozza, esténként közös családi szórakozások.

Különös ünnepélyes pompával lezajló esemény - talán az utolsó ilyenszerű, amelyet Franciaország látott - volt a XVIII. Lajos temetése.

A király halála nem ingatta meg a Bourbonneok helyzetét. X. Károly minden vihar nélkül lépett trónra. Az egész nemzet magáévá tette az udvari gyászt. Úgyszólván divattá vált. Magam is hiába küzdöttem ellene, kénytelen voltam rohanni az árral, hogy ne legyek színes felkiáltójel a tetőtől-talpig feketébe burkolózó asszonyok között. Még a bonapartista, vagy liberális nők is nevetve viseltek gyászt, egyrészt mert „jól áll” és másrészt, hogy vidékieknek, vagy füszeres-asszonyoknak ne nézzék őket.

Tulajdonképpen eszünkbe se jutott jegyeket váltani a gyászszertartáshoz. Féltünk a tömegetől, hosszas várakozástól, fáradtságtól. Egyik barátnőm, Richardotné, a temetés előestéjén azonban rábeszélts, hogy menjünk el együtt mindannyian és nézzük meg. Reggel hét órakor útnak indultunk.

Richardotné jóslása bevált: ezren és ezren, akik jó előre gondoskodtak jegyről, kénytelenek voltak visszatérni Párisba, anélkül, hogy valamit is láttak volna, míg mi jegy nélkül is a legkitünőbb helyről nézhettünk végig mindent.

Richardotné határozott arccal lépett a szolgálattevő tiszt elé és kérte, hogy adjon nekünk helyet egy sarokban. Rövid szóváltás után a tiszt kijelentette:

- Rendben van! Feltéve, hogy nincsenek sokan!

- Oh, Istenem, csak tizenhatan vagyunk!

A tiszt nevetett és mind a tizenhatunkat olyan jól elhelyezett, hogy a legapróbb részleteket is kitünően láthattuk.

Borzalmas látvány volt a feketével bevont templom s a hajó mélyén vakító tűzben égő kereszt. Valaki megjegyezte a hátam mögött:

- Bizony, nem szép ez, inkább borzalmas. A pokolhoz hasonlít, vagy legalább is varázslók szentélyéhez.

A zene is olyan fojtottan hangzott, mintha pincék mélyéből törne fel. A szertartás végtelen hosszúra nyúlt. Jelen voltak a királyi család összes hercegei ibolyaszínű gyászban, az utolsó Valoisra emlékeztető viseletben. Felálltak helyükről, meg visszaültek, hajlongtak, párnákon térdre ereszkedtek, köszöntötték az elköltözött királyt és az új királyt, a legrejtelmesebb pantomimikával. Életemben először láttam Louis Philippe-t, az akkori orléánsi herceget. A sok törődött, öreg herceg között feltünően fiatalnak látszott.

Végre elérkezett az igazán drámai pillanat, mikor leengedték a nehéz érckoporsót a sírboltba. A kötelek elszakadtak és a testőrök, akik fogták, majdnem lezuhantak. Rémült arckifejezésük, a dob és trombita gyászos hangja, a közönség ösztönszerű meghiúsultsága mozgást vitt az egyhangú szertartásba. Sok asszony éhségtől és fáradtságtól elgyengülve sírt és kiáltott.

Végre délután négy órakor kijöhettünk a templomból, ahová reggel nyolckor mentünk. Soha életemben nem örvendtem úgy az égnek és a szabad levegőnek.

Tél közepén szomszédaink beköltöztek Párisba és egészen egyedül maradtam. A magány nem esett terhemre. Maurice vidáman ugrált körülöttem, míg könyvembe, vagy gondolataimba merültem.

Férjem sokszor éjszakára sem jött haza. A cseléd valósággal elszigetelve aludt tőlem, az épület távoleső részében. Egy éjjel vérfagyasztó kiabálást hallottam. Valakit megvertek és fojtogattak. Azóta gyakran hallottam a gyászos dráma részleteit, de se nem tudom, se nem akarom elmondani.

Egyre szomorúbb gondolatok foglalkoztattak. Bántott az is, hogy a kertész ellenséges szemmel néz reánk. Mégis sajnáltam otthagyni a villát, mikor férjem összeveszett a kertésszel és Párisban, a Faubourg Saint Honoré-utcában bérelt lakást.

Mélységes szomorúság nehezedett reám. A fiam táplálása nagyon kimerített és még nem tértem magamhoz.

Felkerestem régi gyóntatómat és tanácsára bementem a zárdába egy időre.

Férjem szívesen adta beleegyezését.

Anyai gondoskodással és végtelen szeretettel fogadtak a zárdában. Remegő szívvel, szomorúan bolyongtam az ismert, kedves helyeken. Százszor kérdeztem töprengve önmagamtól, hogy vajjon nem tévesztettem-e el hivatásomat? Nem fojtottam-e el ösztöneimet, sorsomat?

A jó Alicia nővér volt az egyedüli, aki nem táplálta beteges álmodozásomat.

- Bájos gyermeke van, higgye el, hogy a világ nagyobb boldogságot nem adhat. Az élet olyan rövid! - mondogatta.

Igen, a nyugalmas élet rövid. Ötven év is úgy telik el, mint egy nap a lélek álmaiban; de az izgalmas, eseménydús életnek egyetlenegy napja is századok fáradságát és kellemetlenségét hordja magában.

Hanem Maurice csakugyan lépten-nyomon hiányzott nekem. Nem is tudom, hogyan szántam rá magamat, hogy nélküle éljek.

Az apácák megengedték kérésemre, hogy Maurice-ot is behozzák a zárdába.

Vidáman ugrált a kedves nővérek között, akik agyonkényeztették és elhalmozták minden jóval.

Itt szándékoztam tölteni a bőjtöt, de Helén nővér egy szava távozásra késztetett.

Elég hidegen fogadott, szememre hányta világi boldogságomat és mikor bemutattam fiamat, alig méltatta pillantásra és szárazon jegyezte meg:

- Minden hiúság és csalódás az Úr szeretetén kívül. Drága gyermeke csak olyan, mint a lehellet s ha lelkét felteszi rá, csak annyi, mintha homokba írta!

Figyelmeztettem, hogy a fiam egészséges, rózsás, de Helén nővér nem tűrte, hogy meggyőződésem kijelentésének ellentmondjanak.

- Igenis, piros! - válaszolta. - Valószínűleg tuberkulotikus!

A gyermek éppen köhögött. Természetesen rögtön azt képzeltem, hogy beteg és jóslásnak vettem a Helén nővér szavait.

Azonnal kocsiba ültem és hazavittem a gyermeket. Egész éjjel lestem a lélegzését, gyötrődtem és remegtem szép, egészséges színe miatt.

Az orvos reggel megvizsgálta. A világon semmi bajt sem talált. Lelkemre kötötte, hogy ne ápoljam és ne kényeztessenem túlságosan.

Hanem a zárdába sem volt többet kedvem visszamenni. Csak éppen kötelező búcsú- és hálalátogatást tettem.

XIV.

A fivérem házasságom után rövid idővel szintén megnősült. Émilie de Villeneuveöt vette el és felváltva nálam, la Châtreben, vagy Párisban lakott. Feleségének háza volt Párisban és birtokunkkal szomszédos földje. Hippolyte rosszul gazdálkodott. Sokszor lázas nyugtalansággal dolgozott, máskor meg ivásnak adta magát. Vagyona szemmel láthatólag apadt, nemhogy növekedett volna, olykor kínzó adósságokkal gyötrődött és gondjait rendszeresen mámorral altatta el.

Borzalmas betegsége - mert nem mondhatom az iszákosságot egyébnek - sírt ásott minden lelki és szellemi képességének. Harminc éves koráig finom, intelligens megjelenése feltűnően hasonlított apáméhoz, azontul sajnos, eldurvult, az erkölcsi és fizikai változás teljesen eltüntette a hasonlóságot. Valóságos lassú öngyilkossággal vetett véget jellemének, szívének... testi ereje alig néhány évvel élte túl lelki pusztulását. Sok bánatot és szenvedést okozott környezetének.

Huszonegy éves koromban magam is betegeskedni kezdtem. Makacs köhögés vett erőt rajtam, gyakran éreztem szívdobogást, általában tüdőbaj jelei mutatkoztak. Ugyanazok a tünetek később is jelentkeztek, de akkor idegességnek minősítették. Gyöngélkedésemre való tekintettel férjem elhatározta, hogy délre utazunk.

Hónapokig barangoltunk. A telet azonban apósom kastélyában töltöttük Guilleryben.

Apósomat nagyon szerettem. Jóindulatú, gyöngéd, igazságos, habár kissé hirtelen természetű ember volt. Szent meggyőződése, hogy soha semmi felhő nem zavarta volna egyetértésünket, de sajnos, úgy volt megírva a Sors könyvében, hogy természetes támaszaimat mind elveszítsem.

Guilleryből gyakran tettünk kirándulásokat férjemmel Bordeaux és környéke felé. Három napnál tovább sosem volt türelmem maradni, nyugtalankodtam Maurice miatt.

Egy izben gyalog indultunk visszafelé Bordeauxból. Éjfélkor érkeztünk Castel Jalouxba, ahol legnagyobb örömömre szolgálók lovakkal vártak. Ugyan csak négy mérföldnyi utat kellett volna még tennünk, de sötét éjben, gyalázatos utakon, félelmes, lakatlan fenyőerdőn keresztül, ahol spanyol rablóbandák garázdálkodtak. Még fényes nappal se vágytam volna találkozni velük. Más teremtet lélekkel azonban nem találkoztunk, mint farkasokkal. A sötétben csak lépésben haladhattunk előre, s a jó farkasok nyugodtan követtek nyomon. Férjem lóva nyugtalanságából vett tudomást kísérőinkről. Figyelmeztetett, hogy menjek elől és vigyázzak Colettere, nehogy megijedjen. Hirtelen két villogó szem meredt reám jobbról, azután balról.

- Hányan lehetnek? - kérdeztem férjemtől.

- Most csak ketten, de jöhetnek többen is. Nehogy elaludjék a nyeregben, az a legfontosabb. Egyebet nem tehetünk.

Nagyon fáradt voltam, de minden erőmet összeszedtem és reggel négy óra felé szerencsésen hazaérkeztünk.

Akkoriban igen gyakran lehetett farkasokkal találkozni. A pásztorok minduntalan jelt adtak egymásnak, hogy az ellenség közeledését hírül hozzák.

Guilleryben jó védőnk volt a farkasok ellen Bigon, a kutyánk. Nemcsak bátran, de valósággal hősieen viselkedett a farkasokkal szemben. Minden éjjel kiment az erdőbe viaskodni és reggelenként, mikor hazajött, félelmes vasfogú nyakláncán mindig lógott a megtépázott

bestiák szőre, vagy bőrfoszlánya. Egy este azonban elfelejtették ráadni fegyverét és szegény Bigon többé nem jött haza az éjszakai harcból.

A szokottnál keményebb telet éltünk át. Az éhes farkasok egyre merészebben nekibátorodtak. Minden fiatal kutyánkat felfalták, ablakaink alatt üvöltöttek, sőt az egyik egy éjjel szobánk ajtaján kaparászott. Férjem már aludt, én még a szomszéd szobában olvastam. Éppen ki akartam nyitni az ajtót, mert azt hittem, hogy Bigon jött talán haza. Szerencsére a férjem felébredt és reám szólt:

- Ne, ne nyissa ki! Farkas van künn! - azzal befordult a másik oldalára és nyugodtan tovább aludt. Én meg olvastam, mintha mi sem történt volna, mialatt a farkas újra kaparta az ajtót. Sokat tesz a megszokás nyugalma!

Tavaszi felé hosszabb időt töltöttünk Bordeauxban. Megismerkedtem a férjem összes nagynénjeivel és nagybátyjaival, majdnem mindennap találkoztam barátnőmmel és családjával.

Egy délután éppen Zoénál voltam, a férjem halálsápadtan jött értem:

- Meghalt! - dadogta.

Azt hittem, hogy Mauriceról van szó és térdre rogytam ijedtemben. Zoë hamarabb megértette férjem szavait:

- Az apósa halt meg! - kiáltotta.

Oh hogy megkönnyebbült a szívem, pedig öreg apósomat igazán nagyon szerettem. Még aznap hazamentünk Guillerybe, hogy apósom özvegyénél töltsük a nehéz napokat. Madame Dudevant még nem mozdult ki férje halála óta a hálószobából. Azt hittem, hogy a félelmet, visszarettenést nem ismerő fájdalom tartja benn. Zokogva öleltem meg és izgalomban észre se vettem könnytelen szemét, nyugodt arcát. Csak később jöttem rá, hogy valósággal jégből volt a lelke. Mintha valami vastag burok zárta volna el minden meleg érintkezéstől más emberekkel.

Pedig kedves modora volt, kitünően tudott viselkedni, de alapjában véve senkit sem szeretett, s csak a saját személye érdekelt. Kedveskedő mosolya sokszor keserű tűszúrásokat leplezett.

Maga köré gyűjtötte férje rokonait és saját családját is. Jóindulatukat kiaknázza, amennyire csak lehetett, s aztán valamennyit megcsalta, mert óriási vagyonát egész távoli rokonaira hagyta, akiket nem is látott soha. Még régi, hű cselédeiről, akik 30 évig szolgáltak, sem gondoskodott. Mindenki joggal hihette, hogy mostoha fia fogja örökölni vagyona tekintélyes részét. Szó sem esett róla. Hosszú karmokkal biztosította magának még férje csekély hagyatékának hasznélvezetét is, szerencsére a törvény megvédte férjem jogait.

Őszintén szólva sokszor sajnáltam a rideg öreg asszonyt. Mégis csak szálnalmas dolog törvényes örökösök nélkül nagy vagyonnal rendelkezni és a környezet minden szavából örökséget hajhászó kapzsi várását kiolvasni.

Nyáron visszatértünk Nohanba és állandóan letelepedtünk. 1831-ig csak rövid időre hagytam el.

Igyekeztem társaságot gyűjteni magam köré. Felújítottam a barátságot nagyanyám régi körével és igyekeztem új barátainkat is Nohanba vonzani. A jó James és kitűnő felesége két-három hónapot töltöttek nálunk, valamint testvérük: madame Saint Aignan a leányaival. Különösen az idősebbik: Félicie angyali bájos volt.

A férjem élénk részt vett a politikai életben, s a követválasztáson. Egy ideig la Châtre-ban is laktunk, hogy könnyebb legyen az érintkezés a választókkal.

Estélyeket adtunk és bizony kissé meggyült a bajom a konzervatív kisvárosiakkal. Emberemlékezet óta háromrendű társaság élt egymás mellett, anélkül, hogy valaha is vegyültek volna. Én pedig meghívtam a másod- és harmadrangú társaság embereit is. Hihetetlen vihar és kavarodás tört ki. A komikus botrányt néhány tréfás strófában megénekeltem. Széltében-hosszában mulattak, meg dühöngtek rajta.

Ősszel visszatértünk Nohanba. Szeptemberben hoztam világra Solanget. Nagyon vágyódtam arra, hogy leányom legyen, mégis születése nem okozott olyan örömet, mint a Mauriceé. Nagyon megijedtem valamitől, s az esemény korábban következett be, mint vártam. Remegtem, hogy koraszülött gyermekem nem marad életben. Aggodalmam szerencsére alaptalannak bizonyult. Solange még sokkal erősebb, fejlettebb gyermek lett, mint Maurice.

Alig választottam azonban el, megint betegeskedni kezdtem. Három jónevű párisi orvost is felkerestem. Egyik azt mondta, hogy szívbajos vagyok, a másik, hogy tüdőbajos, a harmadik kijelentette, hogy nincs semmi bajom.

Lelkileg sokat éltem át az utolsó esztendőik alatt. Sokat ingadoztam szenvedés és megelégedés között. Végre úgy éreztem, hogy határoznom kell. Férjem segédkezet nyújtott. Azontúl úgy rendeztem be életemet, hogy három hónapot Párisban töltöttem Solangezzsal és hármat Nohanban. Szándékomat pontosan keresztül vittem mindaddig, míg Maurice kollégiumba került.

Már két év óta kitűnő nevelőt tartottam mellette, aki nemcsak tanítója, hanem barátja, társa, fivére, gondozója volt. Azért sohasem tudtam hosszabb időre megválni fiamtól és örködtem fejlődése fölött.

XV.

Nohanban nagyon sokat voltam teljesen magamra hagyatva. Fivérem iszákossága rettenetes mérveket öltött. Amíg csak fecsegő, lármás, fárasztó, beteg és visszataszító volt, még hagyján, de később idegei is tönkrementek, durva, trágár, gonosz lett, igyekeztem visszavonulni szobámba. Sokszor reggel hat-hét óráig is dolgoztam.

A teljes lelki magány könnyen végzetessé válhatott volna fiatal koromat, gyöngédségemet tekintve, de szerencsére lelkemet álmok töltötték be... Életemet ugyan kötelességeknek szenteltem, de gondolataimon szenvedély uralkodott. Szüntelenül együtt voltam lelkileg egy távollevő valakivel. Közöltem vele álmaimat, töprengéseimet, övé volt minden jó tulajdonságom, platonikus rajongásom. Felruháztam az emberi természetet meghaladó tökéletességgel. Csak olykor találkoztunk, néhány napra, néhány órára, épp oly regényes hajlamu volt ő is, mint én és nem kavarta fel se lelkiismeretemet, se vallásos meggyőződésemet. Száműzetés-szerű életem egyetlen vigasza volt a valóság világában.

Bátran nevezhetném a *láthatatlannak* is távol élő barátomat, aki idővel kifáradt az ideális szerelem emberfölötti áhítzásában. Gyöngéd és nemeslelkű lévén, nem beszélt ugyan róla, de levelei ritkábban jöttek. Érzéseit nem elégítette ki rajongó barátság és levélélet. Nem szegte meg fogadalmát velem szemben soha, máskülönben menten szakítottam volna vele, de nem kötelezte magát arra, hogy nem keres máshol élvezetet és szórakozást. Lassanként éreztem, hogy bilincsként nehezedem rá. Véget vettem gyötrődésének, nem állottam további sorsának útját. Még sokáig szerettem csöndben és megtörve. Azután nyugodtabban és hálásan gondoltam rá, ma is komoly barátság és tisztelet fűz hozzá.

Se kimagyarázkodás, se szakítás nem jött köztünk szóba soha. Büszkeség a nő legelső kötelessége szerintem és nem tehetek róla, de megvetem a teherré súlyosodó szenvedélyt. Az ég adja és veszi el az érzéseket és épp oly kevésbé szabad ököltre menni egy szív bírásáért, mint a rabszolgartartásért.

A csöndes elválás után igyekeztem régi életmódomat folytatni, de nem birtam. Kis szobám kivetett magából.

Abban az időben kezdtem el írni. Első regényem nem igen sikerült, nem is látott napvilágot soha, de észrevettem, hogy könnyedén és gyorsan írok, agyam tudatalatti gondolatai életrekelnek és egymásba fonódnak tollam tovasiklásán. Zárkózott életmódom mellett megfigyeltem és megértettem a jellemeket, akiket a véletlen elém sodort, egyszóval úgy éreztem, hogy egyedül az irodalom kecsegtet sikerrel és kenyérkereseti lehetőséggel minden foglalkozás közül, amire képességeimnél fogva szánhattam volna magam.

Sokan fintorgatták az orrukat, mikor legelőször közöltem velük terveimet, de véleményemet nem másították meg.

Anyagi helyzetünk is egyre súlyosbodott. A férjem nem volt embertelen, nem akadályozta kiadásaimat, de mikor hónapok végén átnézte a számadásokat, elvesztette fejét és engem is megijesztett, mert úgy találta, hogy jövedelmem felényire sem fedezi bőkezűségemet és hogy lehetetlen Nohanból olyan nagy lábon élni, mint ahogy tesszük. Igaza volt, mégis nem tudtam háznépem szükségletét csak éppen a legszorosabban vett nélkülözhetetlenre apasztani. Megfogadtam minden tanácsot, de sehogyse tudtam alkalmazni.

Ugy írták elő, hogy évi tizezer frankot nem szabad túlhaladnom, de tizennégyezret költöttem, amiért aztán úgy megrémültem, mint a hibán ért gyermek. Lemondtam a háztartás vezetéséről és még a házassági szerződésben kikötött ezeröttszáz frank gombostűpénzt sem vettem

igénybe. 1831-ig egy árva garasom sem volt, s a közös pénztárból még egy fillért se vettem ki soha férjem engedélye nélkül. Kilenc évi házasság után kértem, hogy fizesse ki adósságaimat, mindössze ötszáz frankról volt szó.

Világért se akarom úgy feltüntetni a dolgot, mintha fukarság miatt szenvedtem, vagy nélkülöztem volna. Nem kívántam, nem igényeltem semmit, örültem, hogy nem terhel semmi felelősség és ellenőrzés, megszorítás nélkül átadtam férjemnek minden hatalmat. Természetesen megszokta, hogy gyámság alatt álló gyermeknek nézzen.

Bántott azonban, hogy hiábavaló életet élek. Pénz hiányában még falusi szegényeim és betegeimen se tudtam kellőképpen segíteni.

Meg aztán a rabszolgaságba csak szabadságról álmadozva tud beletörődni az ember. Nem mondhatom éppen, hogy rabszolgája lettem volna az uramnak. Engedte, hogy olvassak, gyógyszerészettel foglalkozzam kedvemre, mégis ki voltam szolgáltatva az adott körülményeknek. Ha a csillagokat kértem volna az uramtól, egész bizonyosan nevetve válaszolta volna:

- Ha meg tudja fizetni, szívesen megveszem!

És ha azzal állottam volna elő, hogy Kinába akarok utazni, akkor sem lett volna más válasza:

- Gondoskodjék pénzről, tegye Nohant jövedelmezőbbé és menjen Kinába.

Mindenáron függetlenségre törekedtem. Igyekeztem valami kenyérkeresetre szert tenni. Előbb fordítani próbáltam, de igen hosszadalmas és fáradságos munka volt. Azután rajzoltam, képeim nem voltak éppen rosszak, de hiányzott belőlük minden eredetiség.

Irodalmi terveimnek is sok fogyatéka volt. Nem lehettem egész bizonyos tehetségeimben, nem tanultam eleget, nem is éltem valami mozgalmas emlékekkel telt életet. Mindazonáltal úgy gondoltam, hogy az érzések elemzése, a természet megértése, néhány hű jellemrajz, a vidék erkölceinek és jeleneteinek bizalmas ismerete kezdetnek elég lesz.

Ha többet fogok élni és tapasztalni, több embert ismerek, nagyobb egyéniségeket és az életkereteket kitolom, történelmet tanulok, gondolataimmal fogom ellesni történelmi alakok gondolatait.

Mihelyt tervem gondolatban megérlelődött, három nap alatt keresztül is vittem. A férjem azt hitte, hogy az egész csak szeszély és majd beleunok. Ezerötszáz frankot kértem az uramtól évenként kétszer három havi párisi tartózkodásra és a kis leányomat.

A fivérem is rémített, hogy két hétig se lesz elég a pénzem s az uram egész bizonyosan nem fog többet adni.

- Mindenesetre megpróbálom! - feleltem, - csak arra kérlek, hogy engedd át párisi lakásodat egy hétre és vigyázz Solangera, amíg megfelelő lakást kapok.

Éppen a Luxembourgban lezajló jelenetek és a miniszter-pör idején érkeztem Párisba.

XVI.

A quai Saint Michel-en kaptam lakást, egy nagy bérház ötödik emeletén. Eget, vizet, levegőt, fecskéket, a házfedeleken növényzetet bőven élvezhettem. Talán évi háromszáz frankot fizettem a lakásért. Csak az öt emelettel nem tudtam megbékülni soha. Cselédet nem tartottam. A házmesterné segített, de magam takarítottam, mostam és vasaltam. Ebédet napi két frankért hozattam.

Legnehezebben ment a berendezkedés, pedig igazán nem fejtettem ki fényűzést. Hitelbe vettem bútort és lassanként sikerült mindent kifizetnem.

Sokat jöttem-mentem, munkát kerestem, de nem találtam. A Saint Michel kávéház kirakatába kitettem egy rajzot, de a megrendelők csak nem jelentkeztek. Vesztemre a házmesterné arcképét elhibáztam s úgy látszik, hogy ezzel elrontottam híremet a negyedben.

Szerettem volna olvasni, de egyrészt könyvem nem igen volt, másrészt pedig nem tanácsos sokat ülni otthon télen, ha az ember kénytelen a fahasábokat megszámlálni. Beültem a Mazarin könyvtárba, de épp úgy kiülhettem volna dolgozni a Notre Dame tornyára, olyan csikorgó hideg volt. Nem birtam ki, sohse született fázósabb természetű ember a világra, mint én.

Ráadásul szerettem volna megszabadulni vidékiességemtől, szerettem volna mindent látni, hallani, ami Párisban történik, főképp színházra éheztem nagyon.

Pedig jól tudtam, hogy szegény asszony nem élhet ötletszerűen Párisban. Balzac megmondta, hogy: „Huszonötezer frank jövedelem nélkül senki sem lehet párisi asszony!”

Viszont berrichoni fiatalkori barátaim kitünően éltek Párisban épp oly kevés jövedelemből, mint én és mégis résztvettek mindenben, ami a fiatalságot érdekli: irodalmi és politikai események, színház és tárlat szenzációi, klubok, utcák... Mindent láttak, mindenütt ott voltak.

Nekem is jó lábakat adott az Isten és megtanultam rossz utakon is járni. Csakhogy Párisban olyanformán éreztem magam, mint jégén a hajó. Finom cipőim két nap alatt kiszakadtak, nem tudtam fogni a ruhámat, fáradt, náthás, kimerült voltam, ruhám, cipőm, agyonázott kis bársonykalapjaim szédítő gyorsasággal mentek tönkre.

Sokszor kérdeztem anyámtól, hogy hogyan tud 3500 frankból megélni, sőt mindig nagyon csinos, elegáns. Még ha valaki egy héten hat napig bezárkózik szobájába, akkor értem.

- Már az én koromban - felelte anyám - és az én szokásaimmal könnyű, de fiatal koromban, ha apád anyagi zavarokkal küzdött, férfiruhába öltöztetett. A testvérem is úgy tett és mindenüvé gyalog mentünk férjeinkkel, a színházban nem igen válogattuk a helyeket. Mondhatom, hogy ilyen módon felényire csökkentettük kiadásainkat.

Kitünőnek találtam az ötletet.

Hosszú szürke redingote-ot csináltattam s ugyanolyan színű nadrágot és mellényt. Szürke kalappal és nagy csokorba kötött nyakkendővel első éves diáknak nézett mindenki. Szívesen benne aludtam volna, mint bátyám, mikor az első pár csizmát kapta. Most már könnyedén barangolhattam Páris egyik végéből a másikba, de kereken jártam volna én az egész világot is.

Színházba sohse mentem egyedül, mert a fizetett és nem fizetett klakk örökösen kötekedett egymással. Berrichoni barátaim rendesen közrefogtak és tőlük telhetőleg védelmeztek. Egyszer mégis megtörtént, hogy természetesen és őszintén jóízűt ásitottam. Az ellenpárt belém kötött. Parókakészítő tanoncnak néztek. Csali akkor vettem észre, hogy indulatos és

keményfejű vagyok, ha ujjat húznak velem és bizony ha barátaim közbe nem vetik magukat, még agyonütöttek volna.

Abban az időben Piuron apónál ebédeltem az Ancienne Comédie utcában. Egyik barátom „madame”-nak szólított a vendéglős előtt, aki rögtön követte példáját.

- Nem, nem, csak urazzon! - mondtam neki.

Másnap női ruhában jöttem el, akkor „monsieur”-nek mondtam. Szegény sohse tudta megszokni gyakori átalakulásaimat. Amíg férfiruhában jártam, állandóan „madame” voltam s csak akkor szólított „monsieur”-nek, mikor női ruhában jelentem meg.

Abból az időből még néhány igen mulatságos esetre emlékszem.

Planet egy kis Berrichon-klubot alapított. Olcsón lehetett ujságokat olvasni, melegedni, dolgozni.

Egy ízben Paultre, aki még nem ismert, csatlakozott hozzánk. Másnap Planet-val együtt Piuronál ebédeltem, női ruhában. Paultre is belép. Kíváncsi voltam, hogy reám ismer-e és kértem Planet-t, hogy hívja oda. Arca nem árult el semmi meglepetést. Planet egyenesen megkérdezte, hogy tudja-e annak a kis fiúnak a nevét, akivel együtt volt tegnap?

- Nem én, nem is érdekel! Kiállhatatlan kis szőrszálhasogató!

- Miért? Talán ostobaságokat beszélt?

- Dehogy, korához képest túlságosan igaza volt. Ha tizenötéves lennék, magamban még csak gondolhatnám, hogy Planet téved olykor, de nem merném megmondani.

Nem állhattam meg nevetés nélkül. Csodálkozva nézett rám és hirtelen elpirult.

- Bocsásson meg, asszonyom, ugy-e az a fiatal ember a fivére? Rendkívül hasonlítanak egymáshoz. Mit is mondtam? Elvégre, igazán kedves fiú, egy kicsit modoros, de az majd elmúlik.

Elmenőben is odasúgta Planetnak, hogy mennyire sajnálja ügyetlenségét. Planet, hogy megnyugtassa, elmondta, hogy a fivér és nővér egy és ugyanaz a személy. Nem akarta elhinni és haragudott, hogy ne tartsák őt lóvá.

Sokat barangoltam abban az időben. A színházakat nemcsak páholyokból és földszintről, hanem színpadról, és kulisszák mögül is ismertem. Klubokban, műtermekben, kávéházakban, mindenütt otthonos voltam.

Ellenségeim reám fogták, hogy kíváncsi voltam Páris erkölcstelenségeire, de gyáván hazudtak. Ez minden válaszom. Életmódomnak semmi titkolni valója nem volt, ugyan azzal számoltam, hogy sok szigorú bíraskodással kell találkoznom. Férjem, anyám, nagynéném minden lépésemet ismerték és nem ítélték el, de régi társaságomban megszóltak. El is határoztam, hogy szigorúan megrostálom, hogy kiknek a hűségére számíthatok, kik botránkoznak meg viselkedésemen. Utóbbiakkal, habár sokan voltak közöttük, akiket nagyon szerettem, minden magyarázat nélkül szakítottam.

Férjem mostohaanyja ugyancsak dühbe jött, mikor terveimről hallott. Kérdőre vont, hogy miért időzöm olyan hosszasan Párisban? Azt feleltem, hogy az uram jónak látja így.

- Igaz, hogy könyveket akar kinyomatni? - faggatott tovább.

- Igen, asszonyom!

- Remélem, hogy nem szándékszik könyvek borítékára nyomtatni azt a nevet, melyet én is viselek?

- Ne féljen, asszonyom, szó sincs róla!

Nem igen törődtem különben se azzal, hogy milyen név alatt fognak megjelenni könyveim. Az első művemet tulajdonképpen csak vázlatosan írtam és Jules Sandeau egészítette ki. A Delatouche tanácsára *Jules Sand* néven jelent meg. Egy másik kiadó jelentkezett rövid idő múlva és ugyanolyan álnév alatt rendelt meg egy újabb regényt. Még Nohanban írtam *Indianát* és odaadtam a kiadónak, de Sandeau világért sem akarta a könyv apaságát elfogadni, mert ehhez már semmi köze sem volt. A kiadó azonban ragaszkodott a névhez, mert a könyv kelendősege attól függ. Megint Delatouche oldotta meg a kérdést: Sand változatlan marad, viszont más keresztnévet választunk s azt ezután egyedül fogom használni. Nem sokat gondolkoztam, Georges-ra határoztam el magam.

Férjem nemsokára meglátogatott Párisban. Nem laktunk együtt, de nálam étkezett és színházba is jártunk együtt. Szemmelláthatólag kedvére volt a berendezkedés, amely viták és magyarázgatások nélkül függetlenített egymástól.

Mikor Solange-ot magamhoz vettem, a quai Saint Michelen béreltem lakást. Az élet - sajnos - nagyon megváltozott abban az időben körülöttem. A kolera a lakásomat környékező városnegyedeket árasztotta el legelőszőr. Rohamos gyorsasággal terjedt, emeletről emeletre jelentkezett a mi házunkban is. Hat embert vitt el a szomszédságból, de ajtónk előtt megállt.

Barátaim közül egyiket sem érte el a gyászos rémület. Nagyon sokat nyugtalankodtunk egymásért. Hogy felesleges aggodalmaktól megkíméljük magunkat, abban állapodtunk meg, hogy minden nap találkozunk a Luxembourg-kertben, ha csak egy pillanatra is és ha valamelyikünk hiányzott, azonnal hozzá futottunk. Egyikünknek sem esett a legcsekélyebb baja sem, pedig nem nagyon védekeztünk a ragály ellen.

Rettenetes látvány volt az ablak alatt, a Saint Michel-hídon szüntelenül áthaladó temetés. Sokszor nagy bútorszállító kocsikon vitték a hullákat. És nem is az össze-vissza egymásra dobott halottak keltettek az emberben borzalmat, hanem az, hogy se rokon, se barát nem ment a gyász kocsi után; a kocsisok káromkodva csaptak lovaik közé, a járókelők rémülten kerültk el az ijesztő menetet; a munkások ökölbe szorított kezekkel dühöngtek és vakon hitték, hogy megmérgezték őket.

Eleinte haza akartam menni Solange-zsal, de lebeszéltek róla. Mindenki azt mondta, hogy utazni még veszélyesebb és ha már bennünk van a betegség csirája, esetleg elvisszük Nohanba is.

A kritikus napokban történt ráadásul a Saint Merry zárda drámája. Éppen a Luxembourg-kertben voltam Solange-zsal. Tudtam, hogy nagy izgalmak feszítik a levegőt Párisban, de nem gondoltam, hogy a mi városnegyedünkig elérjen. Úgy elmerültem, hogy észre se vettem, hogy a Luxembourg egyszerre csak teljesen kiürült. Mire körülnéztem, rajtam kívül más nő nem volt ott. Őrjáratok mentek végig egyik kerítéstől a másikig.

Sietve igyekeztem kis padláslakásom felé, a legnagyobb zűrzavarban. Mellékutkákat kerestem, hogy ne vegyüljek a kíváncsi tömeg közé, mely hol itt, hol ott verődött remegő félelemben össze. Minden lépésnél rémült arcok kiáltottak felém:

- Vissza, vissza! Katonák jönnek! Mindenre lönek!

A boltokat sietve zárták be. Solange kétségbeesett sírásra fakadt. A quai Saint Michelen, ki merre látott, arra futott. Beláttam, hogy legrosszabb ilyenkor az utcán lenni és rendíthetetlenül siettem utamon tovább. Nem mondhatnám, hogy féltem. Soha életemben se láttam addig utcai harcot és nem sejtettem, hogy milyen mámor vesz erőt a katonaságon s hogy ártalmatlan emberek legnagyobb ellenségévé alakítja a félelem és megdöbbenés.

A gyermekem már szinte belebetegedett a félelembe. Hogy megnyugtassam, azt mondtam neki, hogy csak patkányokra vadásznak itt is, mint sokszor apja és Hyppolyte Nohanban. Végre sikerült lecsillapítanom. Lassanként elaludt a puskaropogás mellett.

Otthon néhány matracot tettem az ablakba, hogy esetleg berepülő golyók ellen megvédjem leányomat.

Egész éjjel künn ültem az erkélyen és igyekeztem felfogni, megérteni az eseményeket.

Tizenhét fölkelő elfoglalta Hotel Dieu kis hidat. Nemzetőrök csapata tetten érte őket éjjel. Tizenötöt a szerencsétlenek közül darabokra vágva dobtak a Szajnába. Kettőt a szomszédos utcákban megfojtottak.

A sötétben természetesen semmit se láthattam, de hallottam a vészes kiáltásokat; azután halálos csönd borult az izgalmak és rémület miatt kimerülten alvó városra.

Reggel már lehetett járni az utcán. A kormány hatalmas csapatokat tartott készenlétben.

Könnyen robbanhatott volna ki forradalom: a reichstadti herceg hívei császárságért, a bordeauxi herceg követői monarchiáért, a nép köztársaságért esengett. Mind a három párt előkészítette az eseményeket. Amint azonban kisült, hogy eredményeket csak a barrikádokon és halál árán lehet kivívni, a pártok széteszlottak s a hősök martiriuma a könnyű győzelem fölött megbotránkozott Páris színe előtt zajlott le.

Junius 6-ika borzalmas látvány volt. A forgalmat betiltották. Katonák őriztek minden hidat és az érintkező utcák torkolatát. Reggel tíz órától egészen az utolsó kivégzésig olyan volt a város, mintha kihalt volna. A szobafogságra ítélt lakosság mohón nézegetett le a háztetőkről, ablakokból, hogy ellessen valamit a városon kívül lezajló borzalmakból. Szabályos időközökben puskaropogás hallatszott, majd ágyúlövés. Azután ismét csönd lett. A lakosság a háztetőkről az utcára került. Házmosterek - a tulajdon rémületének kifejező karrikaturái - diadalmas képpel kiáltották egymásnak:

- Vége!

A tulajdonképpen csak báméskodó győzők nagy garral jöttek vissza. A király a quais-n sétálgatott. Polgárok és kültelkiek fraternizáltak minden utcasarkon.

Még néhány napig vérnyomok látszottak a téren és a quais Saint Michel-en. A Morgue megtelt hullákkal és fejük félelmesen meredt az ablakokból. Rettenetes szag áradt mindenfelé. Sokáig látni se tudtam húst, két hétig majdnem semmit sem ettem.

Az őszt Nohanban töltöttem. Ott írtam *Valentinét*.

Berrichoni barátaim közül Duris-Dufresnenel közöltem legelőször irodalmi terveimet, sőt fel is olvastam néhány oldalt művemből. Nagy tehetségnek tartott, de jó véleményét baráti elfogultságnak tartottam. Szerettem volna tőlem távol álló, teljesen elfogulatlan ember bírálatát hallani. Hosszas fontolgatások után Duris-Dufresne azt ajánlotta, hogy menjek Kératryhoz. Meg is állapodtunk abban, hogy Dufresne értesíteni fog arról, hogy mikor fogad.

Másnap reggel nyolc órában állapodtunk meg.

Kératry sokkal öregebbnek látszott koránál. Tiszteletreméltó arcát hófehér haj vette körül. Bevezetett szobájába. Takaros rózsaszínű selyempaplan alól bájos fiatal asszony mérte szánakozva végig ruhámat és rossz cipőmet. Egy szóval se mondta, hogy üljek le.

A kandallóhoz simulva kérdeztem a ház urától, hogy leánya önegysága beteg-e? Nagy ostobaságot követtem el. Az öreg úr büszkeségtől dagadó kebelével jelentette ki, hogy önegysága a felesége.

- Duris-Dufresne úr említette, hogy ön írni szeretne és megígértem, hogy beszélni fogok önnel a dolgról, de őszintén szólva, asszony ne írjon!

- Ha így vélekedik, uram, akkor nincs beszélni valónk. Igazán sajnálom, hogy ilyen korán reggel megzavartam álmukat és álmodat.

Sietve indultam kifelé, mert alig tudtam megállani nevetés nélkül. Kératry kikisért az előszobáig és kifejtette teoriáit a nő alacsonyrendűségéről. Egy szót se válaszoltam, csak mentem tovább. Mikor kezem már az utolsó ajtókilincsen volt, napoleoni méltósággal tanácsolta:

- Ne csináljon regényeket, asszonyom, hanem gyermekeket.

Szinte fuldokolva válaszoltam:

- Tartsa meg uram a receptjét önmagának!

Delatouche azóta elferdítette válaszat és mindenkinek úgy mondta el:

- Csináljon maga, ha tud!

De se ilyen csipős, se ilyen szellemes nem voltam soha.

Nem kérdeztem tovább senkit, hanem Delatouche-hoz mentem, akinek családjával igen szoros barátságban voltam.

Apai jószággal fogadott. Már hallotta Kératrynál tett látogatásom hírét, s tüntetőleg kedvesen, szellemesen, érdekesen vallott homlokegyenest ellenkező elveket. Elolvasta egy regényemet, bizony a címére sem emlékszem már, mert rég elégettem a kéziratot. Rossznak találta, de biztatott, hogy egész bizonyosan nemcsak jobbat, de egészen jót is fogok írni.

- De élni kell előbb és ismerni az életet. A regény művészettel elbeszélt élet. Azt látom, hogy művészlélek, de a valóságot nem ismeri, túlságosan álmokban él. A két szomorú tanácsadó: idő és tapasztalat egész bizonyosan jelentkeznek majd, afelől nyugodt lehet.

Hogy anyagi helyzetemen segítsen, módot nyújtott, hogy havi 40-50 frankot kereshessek a Figaroba írt apró cikkekkel.

A kályha mellett kaptam egy kis asztalt és szőnyeget, de nem bizonyultam valami nagyon buzgónak a szokatlan munkában. Delatouche odadobott egy-egy témát és egy darab papírt. Tíz oldalt is firkáltam, aztán tűzbe dobtam, egy szót sem írtam abból, amit tulajdonképpen írnom kellett. A többiek könnyedén, szellemesen, élénken írtak. Nevettek, csevegtek körülöttem. Figyeltem, kitűnően szórakoztam, de egyetlenegy valamirevaló dolgot nem hoztam össze. A hónap végén mindössze tizenöt-husz frankot kerestem a munkám révén és mondhatom, hogy azzal is túlon túl jól meg volt fizetve.

Egyik barátom bemutatott Balzacnak, nem éppen mint a tartomány muzsáját, hanem mint egy vidéki bámulóját. Abban az időben Balzac még nem írta meg igazi remekműveit, de eredeti, új uton haladó iránya rendkívül hatott reám. Balzac rendkívül kedves és egyenletes volt hozzám mindig. Mindenki tudja, hogy mennyire el volt ragadtatva önmagától és annyira jogosan, hogy mindenki megbocsátotta neki. Nagyon szeretett műveiről beszélni. Vagy elmondta tárgyukat előre, vagy részleteket olvasott fel belőle. Amilyen naiv és jó ember volt, még gyermekektől is kért tanácsot, de aztán oda se figyelt, vagy pedig fölényes makacssággal kétségbe vonta. Sohasem tanított, csak kizárólag önmagáról beszélt.

Egy szép napon jól eladta a „Szamárbőrt” és rögtön ki akart költözni földszinti lakásából, de aztán mégis meggondolta a dolgot és beérte nagyszabású átalakításokkal. Egyszerű, költőszobáit hirtelen marquise-boudoirokká varázsolta és meghívott fagylaltozni mindnyájunkat selymekkel, csipkével bevont falai közé. Sokat nevettem rajta. Nem hittem, hogy komolyan veszi a hiábavaló fényüzezt, azt gondoltam, hogy muló ötletéről van szó csupán. Csalódtam. A

fantasztikusan kacér szükségletek egész életén zsarnokoskodtak fölötte. Attól kezdve állandóan úgy élt. Fölöslege közepette, mindene hiányzott, de inkább a levest és a kávévontát maga mögött, mint ezüstneműt vagy kínai porcellánt.

Gyerekes és alkotó, irigykedő műtárgyakért, sohasem dicsőségért, szerénységig őszinte, nagyozásig dicsekvő, nagyon jó és nagyon bolond, tartózkodásában is cinikus, víztől is mámoros, munkájában mértéktelen, minden szenvedélyében mérsékelt, reális és egyszersmind regényes a végletes túlzásig, hiszékeny és gyanakvó, titokzatos és ellentmondásokkal telített; ilyen volt Balzac már fiatal korában... érthetetlen mindenki előtt, aki fáradságosan tanulmányozni óhajtotta egyéniségét.

Egy este Balzacnál ebédeltünk. Ha jól emlékszem, főtt hús, dinnyét és pezsgőt. Kislányos örömmel mutogatta magát nekünk új háziruhájában, sőt haza is így akart kísérni, gyertyával kezében. Későre járt már és az utca kihalt. Figyelmeztettem, hogy még leszurják, ha később egyedül jön haza.

- Szó nincs róla, - válaszolta - ha tolvajokkal találkozom, vagy bolondnak néznek és félni fognak tőlem, vagy hercegnekednek és tisztelni fognak.

XVII.

1833-ban Olaszországba utaztam. A hajón Stendhallal ismerkedtem meg, aki akkor Civita-Vecchiában konzul volt. Ragyogó szellemű, mély gondolkodású ember volt. A nap nagy részét vele töltöttem és nagyon kedvesnek találtam. Kigúnyolta Olaszország iránt érzett lelkesedésemet és azt jósolta, hogy hamar be fogok vele telni. Mulatságosan gúnyolta az olaszokat és elég igazságtalanul ki nem állhatta őket. Amit az olasz élet unalmáról és szellemi hiányáról mondott, az csak annál jobban vonzott, mert a szellemes csevegések és úgynevezett „szép lelkek” elől menekültem.

Együtt vacsoráztunk egy rossz falusi csárdában, ahol Stendhalnak olyan jó kedve kerekedett, hogy groteszk mozdulatokkal táncolt az asztal körül. Nem igen állott jól neki.

Bevallom, hogy néhány napi együttlét után megelégteltem a Stendhal társaságát és csöppet se búsultam, mikor elváltak utaink.

Génuában beteg lettem, de azért folytattam utamat Flórencen át Velencébe. Megnéztem mindent, amit lehetett, de lázas borzongások, leküzdhetetlen álmos bágyadtság között, mintha csak ködön át láttam volna a Cellini Perseusát, a Michel Angelo kápolnáját.

Velence volt álmaim álma és minden várakozásomat felülmulata.

Alfred de Musset még sokkal súlyosabban szenvedett az olasz éghajlat alatt, mint én. Két hajszál se választotta el a haláltól, mikor tifuszban feküdt. Nemcsak nagy tehetsége iránt érzett bámulat késztetett arra, hogy magam is betegen, gyöngén, gondozzam és ápoljam, hanem szeretetreméltó egyénisége és a lelki szenvedések, melyek szüntelenül kínozták.

Tizenhét napot töltöttem betegágyánál, anélkül, hogy naponként egy óránál többet pihentem volna. Lábadozása körülbelül ugyanannyi ideig tartott és mikor elutazott és gondolán Mestreig kísértem, visszajövet úgy erőt vett rajtam a kimerültség, látásom a sok virrasztás következtében úgy megrongálódott, hogy minden összefutott szemem előtt, mindent fordítva láttam.

Az olasz tavasz - a világ legszebb tavasza - azonban helyrehozott. Nagyokat sétáltam a tiroli Alpokban, kirándultam a Velence körüli kis szigetekre és csakhamar úgy megerősödtem, hogy íráshoz is kezdhettem. Ideje is volt, mert nem tudtam hazamenni Párisba, utiköltség hiányában. Több, mint szerény kis lakást béreltem a város belsejében. Egész délután, sokszor éjjel is dolgoztam. Ott írtam *Jaques, André, Mattea* című regényeimet és a *Lettres d'un voyageur* első részét.

Több küldeményt adtam már postára Buloznak és reméltem, hogy azonnal kisegít anyagi zavaromból, nemcsak kisebb adósságaimat fedezhetem, hanem haza is mehetek Párisba, de különös balsors üldözött a gyönyörű Velencében: csak nem érkezett pénz. Egyik hét telt a másik után és egzisztenciám napról-napra bizonytalanabbá vált. Pedig elég olcsón éltem, de sokba került az olaj, mert sokáig éjszakáztam, s szegény öreg gondolásomat is úgy sajnáltam, hogy nem mertem elküldeni, féltem, hogy éhen hal. Hat sousért ebédeltem, hogy naponként fizethessem, ő meg minden este leitta magát.

Mindennap jártam a postán és mindennap üres kézzel jöttem haza.

Egy szép napon semmim se volt. Az ég világán semmim. Azon töprengtem már, hogy csekély számú velencei ismerőseim közül kinek tárjam fel helyzetemet? Egyszerre csak nyugalom szállott reám. Világosan és határozottan éreztem, hogy találkozni fogok még aznap valakivel... nem tudom... egy honfitársammal, aki ismer és kisegít zavaromból. Meggyőződéssel kutattam végig a Szent Márk csatorna minden gondoláját. Nem fedeztem fel ismerőst. Szilárd

meggyőződéssel mentem a népkertbe és szokásom ellenére minden arcot, minden hangot megfigyeltem.

Tekintetem hirtelen egy nagyon derék, nagyon jó emberre esett, aki többször meglátogatott Nohanban és férjemmel jó barátságban volt. Csodálkozva sietett hozzám. Elmondtam kalandomat és nyomban kölcsönzött kétszáz frankot, annál is szívesebben, mert szavai szerint éppen abban a pillanatban gondolt reám és a Nohanban töltött kedves napokra. Önmagának se tudta megmagyarázni, hogy az idegen környezetben, ezernyi új benyomás között, miért gondolt éppen reám.

Véletlen volt-e vagy képzelődés, magam se tudom, úgy mondom el az esetet, ahogy volt.

Alig utazott el barátom Velencéből, egy postai hivatalnok, akit megkértem, hogy érdeklődjék ügyem iránt, csakugyan ráakadt egy félreeső fiókban a nekem szánt levelekre és pénzküldeményekre. Két hónapnál tovább felejtkeztek meg róla.

Azonnal rendeztem ügyeimet, csomagoltam és útnak indultam rekkenő hőségben, augusztus végén.

Genfen keresztül, valósággal kiéhezve a gyermekeim után való vágyódásban, jutottam Párisba. Maurice megnőtt, megerősödött és majdnem egészen beletörődött a kollégiumi életbe. Kitünően tanult, de úgy megörvendett nekem, hogy nemsokára megint gyűlölt mindent, ami együttélésünkön kívül esett.

Éppen kezdődött szünideje és együtt utaztunk Nohanba Solengehoz, akit egy bonne gondos ápolása és felügyelete alatt hagytam. Kis leányomat frissen, egészségesen találtam, csak az tűnt fel, hogy túlságosan engedelmes és alárendelt a bonnjával szemben, holott máskülönben az „enfant terrible”-k közé tartozott. Eszembe jutott gyermekkorom és a Rose bánásmódja, gyanut fogtam, kémlelődtem, s csakhamar rájöttem, hogy a vessző nagy szerepet játszik gyermekem nevelésében. Elégettem a vesszőket és Solangeot szobámba vettem. Julia (Juliának hívták, mint nagyanyám komornáját) büszkeségét nagyon sértette eljárásom. Szemtelenül és kellemetlenül viselkedett. Férjemnek kedvébe járt és ostoba, gonosz rágalmakat szórt reám. Sajnos, elég gyöngye volt ahhoz, hogy meghallgassa és mindent elhigyen. Nem sokat magyarázgattam, kifizettem és elküldtem. Gyűlölettel és bosszúvágygal ment el. Állandóan levelezett azonban férjemmel.

Nem nyugtalanított a dolog, de ha törődtem volna is vele, sem értem volna el se többet, se kevesebbet. Nem is gondoltam, hogy a nyugodt viszony férjemmel nagy viharokkal fog befejeződni. Addig békében éltünk. Férjem barátságos hangú leveleket írt Velencébe, a gyermekek hogylétéről pontosan értesített és biztatott, hogy csak utazzam bátran egészségem és tanulmányaim érdekében. Ezek a levelek később az ügyészhez kerültek, mikor férjem ügyvédje arról panaszkodott, hogy kliense mennyit szenvedett elhagyatottságában.

Abban az időben azonban még nem sejtettem, hogy mi vár reám és néhány boldog pillanatot töltöttem Nohanban. Sajnos, nagyon keveset. Tulajdonképpen sem a két gyermekem, sem a házam nem volt az enyém. Nem tudtunk megegyezni férjemmel a gyermekek nevelésében. Az iskolai nevelés nem felelt meg a Maurice ösztöneinek, tehetségének, egészségének. A családi tűzhely pedig természetellenes és veszedelmes befolyás alatt állott. Az én hibám volt, nem tagadom, de rajtam kívül álló okoknál fogva. Akaratom nem adott elég erőt a napi küzdelmekkel, családi perpatvarokkal szemben ahhoz, hogy uraljam a helyzetet.

Egyik barátom, Dutheil, nagyon szeretett volna segíteni rajtam s több ízben mondta, hogy csak úgy lehetek a ház úrnője, ha az uram szeretője leszek. Sehogysem volt inyenre a dolog. Szerelem nélküli közeledés mindig méltatlan. Az asszony, aki azért érintkezik férjével, hogy uralkodjék rajta, olyasmit tesz, mint a prostituáltak kenyérért, vagy a kokottok fényezésért.

Dutheil anyai szeretetemmel és gyermekeim jövőjével hozakodott elő, hogy hasson reám, de ösztönszerű irtózásomat nem lehetett leküzdeni.

Sokat gondolkoztam az okon. A fizikai undort nem tartottam elegendőnek, mert a kötelesség minden undort legyőz. Hiszen fertőző sebekhez is hozzá kell nyúlnunk, hogy a beteg helyzetén könnyítsünk, sőt akkor is, ha a beteget nem szeretjük, vagy teljesen idegen.

Az uram különben sem keltett bennem ösztönszerű ellenszenvet se testileg, se lelkileg. De csak barátilag tudtam szeretni, épp úgy, mint szövetkezésünk első idején.

Fiatal leányok rendesen nem tudják, hogy a házasság tulajdonképpen mit jelent és szerelemnek nézik azt is, ami nem szerelem. Viszont harminc éves asszony már nem fut ábrándképek után, ismeri teljes és osztatlan lényének értékét. A szerelem nem függ kiszámított akarattól. Az érdekházasság vagy tévedés, vagy hazugság. Nemcsak testünk van, vagy szellemünk, hanem testünk és szellemünk együtt. És ha egyik létfeltételünk nem részesedik, szó sem lehet igazi szerelemről.

Ha a test némely működéséhez a léleknek épp oly kevés köze van, mint az evéshez, vagy emésztéshez (holott az igazi inyencek inkább képzeletükkel, mint érzékeikkel élveznek!), két lény szerelmi egyesülése hogyan alkalmazkodhatna ilyen működéshez? Már a gondolat magában véve is felháborító. Isten élvezetet és gyönyört adott minden élő lény ölelkezésébe s az ember, a legfejlettebb valamennyi között, nem érezné a fizikai, szellemi és erkölcsi egyesülés szükségességét odaadásában és gyönyörvívásában?

Ha az emberi faj még oly távol van a céltól, melyre szép tehetségei feljogosítják, annak főképpen az az oka, hogy az emberek ezer és ezer gyermeket hoznak a világra, anélkül, hogy az igazi szerelem egyetlenegyszer is megjelent volna a fajfenntartás szent aktusánál.

Nevetve szokták mondani, hogy az alkotás nem nehéz, ketten kellene hozzá! Pedig tévedés! Hármában kell lenniük: a nő, a férfi és bennük az Isten. Ha nem érznek Istent elragadtatásukban, ám hozhatnak világra gyermeket, de *embert* nem. Tökéletes embernek csak tökéletes szerelem adhat életet. Két test társulhat arra a célra, hogy egy harmadik testet alkosson, de gondolat nélkül gondolatot nemzeni nem lehet.

Ha valaki, akár férfi, akár nő, a tökéletes szerelem tudatára ébredt, nem tud, nem is szabad soha többé visszatérnie tisztán állatias működéshez. Még ha étvágya igent mondana is, lelkiismeretének nemmel kell tiltakoznia.

Meggyőződéssel vallom és hiszem, hogy vagy egész lényünkkel szeressünk, vagy éljünk teljes tartózkodásban.

Az állandó jövés-menés Nohan és Páris között testileg-lelkileg kimerített. Annyi kellemetlenségem volt Nohanban, a szívemet annyi titkolt bánat törte meg, hogy szerettem volna menekülni valahová, messze, messze, hadd felejtessenek el engem is és hadd felejtsek én is el mindenkit. Nem aludtam, olykor azt hittem, hogy megőrülök.

Azt hittem, hogy ha a kis leányom velem lesz, meggyógyulok, de beláttam, hogy egy időre le kell mondanom neveléséről. Egészen más természetű gyermek volt, mint Maurice. Nohanban jól érezte magát falusi gyermekek közt, de amint bejöttünk Párisba, fizikuma nem bírta ki a változást.

Barátaim nagyon szerették és kényeztették, magam se tudtam szigorúan bánni vele, gyöngeségem elragadott és képtelen voltam fegyelmezni.

Beaujon negyedbe adtam nevelőbe, nevető kertek közepébe. A Martin kisasszonyok mindössze nyolc növendéket vettek fel és kitünően ápolták, gondozták őket.

Úgy találtam, hogy Solange-ra kitűnő hatást gyakorol az új környezet és fegyelem.

A szünidő kezdetén tértem vissza gyermekeimmel Nohanba. Ott tartózkodásom kellemetlenebb volt, mint valaha.

Minden barátom érezte, hogy a helyzet tarthatatlan. Fivérem is valami megoldáson törte fejét.

Háromezer frank évjáradékot kaptam leányommal együtt. Édeskevés volt, mert egyelőre még keveset kerestem s munkásságom sok külső körülménytől függött. Mégis, ha hat hónapot teljes visszavonultságban töltök Nohanban, ezerötszáz frankot félretehetek leányom neveltetésére, de ha bezárják előttem ajtómat, megélhetésem bizonytalanná válik és a férjem lelkiismerete sem maradhat egészen nyugodt.

Maga is belátta. Fivérem sürgette, hogy adjon évi hatezer frank járadékot, neki még mindig tízezer maradt volna saját vagyona jövedelmével. Abból ugyan megélhetett Nohanban egyedül. Dudevant meg is ígért mindent, de mikor a tartásdíj emelésére került volna a sor, kijelentette, hogy nem bír megélni Nohanban jövedelméből. Megint magyarázkodni kellett, továbbá aláírásomra is szüksége volt, hogy anyagi zavarokból meneküljön. Kis örökségét rosszul helyezte el; földeket vett és nem tudta kifizetni. Rosszúl is gazdálkodott, pincéje rengeteget emésztett fel, személyzete meglopta és mikor néhányat rajtacsíptem, rossz néven vette figyelmeztetésemet. Megtiltotta, hogy ügyeibe avatkozzam és embereinek parancsolgassak.

Hallgattam és vártam, hogy mikor nyílik fel szeme.

Néhány nap múlva keserűség fogta el környezete visszaélései miatt. Kijelentette, hogy mivel Nohant tönkreteszi anyagilag, erkölcsileg, ezután Párisban vagy délen akar élni, a gazdaságot egészen reám bízva. Elfogadtam ajánlatát és aláírtam megegyezésünket. Másnap azonban megbánt mindent, úgy, hogy eltéptem a megállapodást és visszautaztam Párisba, művészek gondviselésére: a munkára bízva jövőmet.

Nyár folyamán még néhányszor meggondolta férjem a dolgot, de mindannyiszor megbánta.

Egy ízben levelet kaptam fivéremtől, amelyben sürgeti, hogy jöjjek azonnal Nohanba. Fivérem abban az időben az én pártomon volt és mindenáron igyekezett rábeszélni férjemet, hogy adja át nekem a birtok jövedelmét és kezelését.

- Nem szabad elhanyagolnod érdekeidet, - írja levelében - vétkezel gyermekeid ellen.

Megfogadtam tanácsát és megint elmentem Nohantba. Dudevant csakugyan hajlandónak mutatkozott átadni Nohant-t, de úgy szenvedett, mikor tette került volna a dolog, hogy nem mertem erőszakoskodni és elintézetlen ügygel utaztam vissza Párisba.

Kétszer írt már alá szerződést, kétszer adta át írásban Nohant-t és kis leányomat, de folytonos ingadozása, határozatlansága minden nyilatkozatot értéktelenné tett. Joga volt hozzá. Házassági törvényeink szerint a férj ura mindennek és semmi sem kötelezi azzal szemben, aki nem ura semminek.

1835 októberében a Maurice szünidejének utolsó napjait töltöttük Nohantban. Egy este minden igaz ok nélkül nagy házi vihar kerekedett. Visszavonultam szobámba, Maurice sírva követett. Alig tudtam megnyugtatni. Akkor végleg elhatároztam, hogy véget vetek a szerencsétlen helyzetnek, nem akartam gyermekeim lelkét megméltatni az áldatlan viszonyokkal.

Egész éjjel törtem a fejem, hogy mi a legsürgősebb teendőm. Elég régóta késlekedtem és halogattam kötelességem teljesítését. Amíg csak saját személyemről volt szó és gyermekeim erkölcsi nevelése nem szenvedett kárt, joggal feláldozhattam magam azért a lelki elégtételért, hogy békében hagyjak egy embert, akit természeténél és ízlésénél fogva nem tehettem boldoggá. Tizenhárom évig élvezett jogos tulajdonomból származó jólétről lemondtam csak azért, hogy kedvében járjak.

Elhatározásom megingathatatlan volt. Nem akartam Dudevant-nal találkozni se Nohantban, se Párisban.

Mindenekelőtt Rollinatval beszéltem Châteaurouxban, határozottan törvényes elválás mellett volt, de figyelmeztetett, hogy a bírósági forma nyers s amilyen gyöngé vagyok, visszariadnék a szükségszerűség elől, hogy megsértsék ellenfeletem.

Felkerestem Párisban Michel nevű ügyvédet, aki igen jó barátom volt és a legtehetségesebb, legérdekesebb egyéniségek egyike. Ő is a törvényes válás mellett foglalt állást.

Harminc óra alatt ötvennégy mérföldet tettünk meg egy rozoga batáron, egy pillanatnyi morális pihenés nélkül.

La Châtre-ba mentem Duteilhez.

- Itt vagyok, kedves barátom - mondtam neki - és nálad fogok lakni, ha ugyan ki nem adod az utamat. Se tanácsodat, se véleményedet nem kérem Dudevant ellen, aki jóbarátod. Tanúnak sem hívlak ellene. Az ítélet kihirdetése után felhatalmazlak, hogy békítőleg lépj fel közöttünk és biztosítsad arról, hogy az általa megállapított feltételeket szigorúan betartom.

- Feltétlenül nálam marad! - válaszolt jószerű fellebbszállással Duteil. - Olyan megtisztelőnek érzem, hogy előnyben részesít többi barátaim fölött, hogy bármi történjék is, mindenkor számíthat rám.

Néhány hétig Duteiléknél laktam tehát és a La Châtre-i pletykák között úgy éreztem magam, mintha üvegházban volnék.

Mióta a világra jöttem, sok ostoba históriát beszéltek a kis városban különbségemről, most le akartam törni valamennyit, annál is inkább, mert párisi életem óta hallatlan arányokat öltöttek. Nem volt semmi titkolni valóm és soha nem voltam nagyképű, így hamar megismertek az emberek s előítéletük porba hullott.

A Duteil családja oly szívesen fogadott, hogy rövidesen a magaménak éreztem. Esténként tizen négyen is együtt voltunk. Tíz óráig a gyerekekkel játszottunk charadeokat, táncoltunk, vége-hossza nem volt a nevetésnek. Még egyszer gyermek lettem a gyermekek között és magamhoz húztam a szíveket. Mindig mondtam, vagy nevelőnőnek, vagy tanítónőnek kellett volna lennem, az lett volna igazi birodalmam és hivatásom.

1836 február 16-án a törvényszék kedvező ítéletet hozott válásom ügyében. Végre igénybe vehettem jogos otthonomat Nohantban. Az ítélet gyermekeim nevelését is reám bízta.

Néhány hetet Nohantban töltöttem, Dudevant-t várva, hogy véglegesen elszámoljunk és egyezkedjünk.

Duteil magára vállalta, hogy minden lehető engedményt felajánl nevében.

Néhány gyönyörű téli napot töltöttem Nohanban és nagyanyám halála óta először élveztem zavartalan nyugalmat. A személyzetet elbocsátottam, csak nagyanyám öreg kertészét tartottam meg.

A kertésznő takarította szobámat és ebédet hozott.

Dudevant elfogadta La Chatreban feltételeimet, melyek a birói ítéletnél sokkal kedvezőbbek voltak.

Alig írta azonban alá, máris megbánta és ellenkezni akart. Fivérem, aki változó volt, mint a bor, lázította ellenem. Mostoha anyja is kényszerítette, hogy vegye fel a harcot ellenem. Egy beadványt intézett a bírósághoz két elkergetett cselédem bemondásai alapján, s a leghíresebb ügyvédek egyike sem beszélte le a cselédek igénybevételeiről.

Az újabb beavatkozás házassági ügyembe csak keserűbbé tette a válást, amely nyugodtan is végződhetett volna.

A Dudevant beadványában olyan ráfogások szerepeltek, hogy pirulnom kellene, ha csak a szádrésze is igaznak bizonyult volna. Ügyvédje vonakodott a bíróság előtt felolvasni a szennyíratot, a bíróság bizonyára vonakodott volna meghallgatni. A törvény elfogadja a védekezés ilyen módját abban az esetben, ha a férj válni akar, de nem ad helyet neki, ha a férj meg akarja semmisíteni a válást. Első felindulásomban szerettem volna, hogy megengedjék férjemnek, hogy bebizonyítsa vádjait. Ügyvédem elutasította az ötletet. Igaza volt, de bevallom, büszkeségem szenvedett abban a tudatban, hogy a bírák talán gyanut fognak ellenem.

A hetekig tartó izgalom és töprengés úgy kimerített, hogy a másodfokú bíróság tárgyalásának napján elnyomott az álom.

Egy óra után Félicie (a Duteil sógornője) berohant szobámba:

- Hogyan? Nyugodtan alszik? Nem is tudja, hogy a tárgyalás most végződött. Megnyerte másodszor is a pört. Maurice és Solange is az öné. Keljen fel gyorsan és köszönje meg ügyvédjének! Ugy szónokolt, hogy az egész várost megríkatta!

XVIII.

Nem mondhatnám, hogy a győzelemmel nagy könnyebbségre tettem volna szert. Magam előtt sem titkolhattam, hogy nagy anyagi zavarokkal kell küzdenem.

Nem tekintetem Nohant-t végső oázisnak; éreztem, hogy szívemet és eszemet is magammal hoztam.

Liszt Ferenc akkor Svájcban volt és felszólított, hogy töltsék néhány hetet d'Agoult grófnőnél, akivel általa ismerkedtem meg, s akit gyakran felkeresett Genfben. A grófnő szép, bájos, szellemes és magasabblelkületű asszony volt. Nagyon kedves meghívást kaptam tőle is, s úgy éreztem, hogy az utazás minden tekintetben jól fog tenni lelkemnek az élet kiábrándító tapasztalatai után.

Alighogy a Maurice iskolaéve befejeződött, utrakeltem gyermekeimmel és Ursule-lal. Két havi igen kellemes tartózkodás után az egész társaság visszatért Párisba.

D'Agoult grófnőnél megismerkedtem sok íróval és művésszel.

Eugène Sue, d'Eckstein báró, Chopin, Mickiewicz, Heine jártak többek között hozzá.

Nagyszerűen muzsikáltak nála s szünetekben rengeteget tanult az ember a körülötte hangzó beszélgetésekből.

Sem anyagilag, sem szellemileg nem bírtam lépést tartani a zajos társasérettel, mégis az egész telet Párisban töltöttem, mert Maurice megbetegedett.

Egy évig kibírta valahogy a kollegiumi életet, de nemsokára halálosan szenvedett alatta. Előbb csak jelentékteleneknek látszó, múltó rosszullétekről volt szó, de később az orvosok kezdődő hypertrophiát állapítottak meg nála. Szerettem volna azonnal Nohanba vinni, de Dudevant nem egyezett bele és habár bizvást érvényesíthettem volna jogaimat, nem akartam az apai tekintély ellen küzdeni. Tartoztam fiamnak azzal, hogy ne neveljem lázadozásra. Reméltem, hogy szelíd kitartással sikerül meggyőznöm az apát.

Nagyon nehezen ment. Egészséges emberek mindig kételkednek a mások bajában. Hiába írtam, beszéltem, könyörögtem, hiába küldtem Maurice-ot időről-időre apjához, nem használt. Anyai gyöngeségnek tartotta szándékomat. A kollegiumban sem vállalták tovább a felelősséget, nem akarták fiamat visszavenni, mert állapota feltűnően rosszabbodott, nem aludt, úgy elgyöngült sokszor, hogy ölbe kellett vinni lefektetni. Négy orvos diagnózisának sem sikerült Dudevant meggyőzni. Végre hetekig tartó könnyek, izgalmak után, Maurice apjánál töltött egy éjszakát és akkor csakugyan meggyőződött lázas állapotáról, deliriumairól és reggel értem küldött, hogy vigyem el Maurice-t azonnal.

Megvártuk, hogy a lázas állapot némileg csillapuljon és útnak indultunk Nohantba.

Az egész telet még betegen töltötte. Hat hónapig egy órára se mozdultam mellőle. Tanulásról szó sem lehetett, olyan heves rheumás fájdalmak gyötörték minden tagját.

D'Agoult grófnő, Liszt, Didier, Rey, Bocare szintén nálam töltötték az év egy részét. Csodálatos szép nyarat töltöttünk, a nagy művész zongorajátéka volt legnagyobb gyönyörűségünk.

A ragyogó napsütést és nyugalmas munkát - sajnos - megint szenvedés követte.

Pierret-től levél jött: „Édesanyja súlyos beteg. Érti és a halálfélelem még súlyosbítja állapotát. Néhány napig ne jöjjön még. Elő kell készítenünk a beteget jövetelére, mintha semmi összefüggésben nem volna betegségével. Irjon, mintha mitsem sejtene és találjon valami ürügyet párisi útjára.”

Futottam anyámhoz.

Házasságom óta közvetlen ok összeütközésre nem igen fordult elő kettőnk között, de izgatott természete miatt sokat szenvedtem. Irodalmi munkásságom a legkülönösebb hatást gyakorolta reá. Hol örvendett, hol haragudott. Mindenekelőtt a legrosszabb indulatú kritikákat olvasta el rólam, melyekben elveimet és erkölceimet perfid módon meggyalázták. Anyám rögtön hitte szentül, hogy megérdemeltem mindent. Azonnal hozzám rohant, vagy írt, szemrehányásokkal halmozott el és elhozta, vagy elküldte az összes összehalmozott rágalmakat, amelyekről sohase szereztem volna tudomást nélküle. Rendesen megkérdeztem, hogy olvasta-e már a szidalmazott munkát. Sohasem olvasta el ítélezése előtt, sőt kijelentette, hogy nem is fogja kinyitni soha. Azután mégis elolvasta, anyai elvakultsággal nagyszerűnek és a kritikát gyalázatosnak találta. Minden újabb művemnél előlről kezdődött az egész.

Barátaim sokszor látták és hallották kitöréseit és szememre hányták gyöngeségemet, de ha egy hétig nem láttam, már türelmetlenül vágyódtam utána.

- Vajjon milyen arccal fogad? - töprengtem izgatottan, míg a sok lépcsőn és sötét folyosón keresztül lakásáig jutottam. - Vajjon mit fog ma kitalálni, hogy haragudjék?

De milyen kedvesen fogadott, ha jókedvében találtam! Azért az édes örömkialtásért, a nézéséért, a csókjáért érdemes volt eltűnni kétórai keserűséget.

Türelmetlenül, szívdobogva csengettem be hozzá. Hallgatóztam az ajtón át és már tisztában voltam sorsommal, mert ha jókedvű volt, megismerte csengetésemet és kezét a kilincsre téve kiáltotta:

- Az én Aurorám!

De ha rossz napja volt, vagy nem ismerte meg, vagy úgy tett, mintha nem ismerné meg csengetésemet és csak annyit kiáltott:

- Ki van künn?

Mikor megérkeztem Párisba, július végén, rohanva érek lakására. A szatócs kikiált üzletéből:

- Madame Dupin már nincs itt!

Hirtelenében azt hittem, hogy meghalt. Szerencsére a jó ember megnyugtatót:

Nyugodjék meg, asszonyom, édesanyja üdülőházba ment, hogy csendben és kertben legyen. Pierret úr úgy tudom megírta.

Nem kaptam meg a Pierret levelét. Tovább rohantam a jelzett címre, abban a hitben, hogy anyám jobban van.

Rettenetes helyzetben találtam, valami rémes, levegőtlen szobában. Arca úgy elváltozott, hogy alig ismertem reá. Mintha száz éves lett volna. Megölelt.

- Most meg vagyok mentve! Életet hoztál magaddal!

Testvérem, aki ápolta, halkan közölte, hogy a rettenetes szobába nem a szükség kényszerítette anyánkat, hanem beteges szeszély. Lázas óráiban azt képzelte, hogy tolvajok veszik körül, egy zsák pénzt rejtett vánkosa alá és világért nem akart jobb szobában lakni, nehogy a képzelt rablók megsejtsék pénzét.

Lassanként sikerült legyőznöm rögeszméjét. Az üdülőház tágas, kényelmes volt. A legszebb szobát béreltem ki és már másnap átköltöztettem.

Az orvos nem nyugtatott meg.

- Ne áltassa magát, - szólt hozzám a kertben - gyógyíthatatlan. A máj rendkívül dagadt. A nagy fájdalmak ideje elmúlt. Szenvedés nélkül fog meghalni. Ápolással késleltethetik a szomorú pillanatot. Teljesítsék minden kívánságát. Ártalmas dolgokat úgysem kívánhat már, nincs ereje hozzá. Az én szerepem kimerül abban, hogy úgy teszek, mintha jelentéktelen előírásoktól nagy eredményeket várnék. Olyan befolyásolható, mint egy gyermek. Foglalkoztassák lelkét a közeli gyógyulás reményével. Hadd távozzék szelíden és öntudatlanul.

Közöltem nővéremmel szavait és attól kezdve nem volt más gondolatunk, mint hogy szóra-koztassuk és elkábítsuk drága betegünk előérzeteit. Mindenáron fel akart kelni.

- Veszedelmes, - mondta az orvos - mert meghalhat karjaik között, de viszont mozdulat-lanságban tartani testét, ha lelke nem bírja ki, még veszedelmesebb. Teljesítsék kívánságát.

Felöltöztettük szegény anyánkat és kocsiba ültettük. Ki akart menni a Champs Elysée-re. A körülötte zajló élet érzése néhány pillanatra felélénkítette.

- Milyen szép a kocsik zaja, a lovak robogása, a jól öltözött nők, a napsütés, az aranypor! Nem lehet meghalni ennyi minden közepette! Nem! Párisban nem lehet meghalni!

Szeme még ragyogott, hangja erőteljes volt. De az „Arc de triomphe”-nál halálsápadt lett:

- Ne menjünk tovább! Elég volt!

Megrémültünk, azt hittük, hogy kileheli lelkét. Megállítottam a kocsit. A beteg kissé magá-hoz tért.

- Menjünk haza! Majd máskor a Bois de Boulogne-ig megyünk!

Még néhányszor kikocsiztunk. Szemmel láthatólag gyöngült, de halálfélelme eltűnt.

Nem ápolhattam és gondozhattam haldokló anyámat küzdelem és a sorsüldözés beavatkozása nélkül. Fivérem, aki a legkülönösebb és legellentmondóbb módon viselkedett velem szemben, levelet írt: „Férjed tudtán kívül értesítelek, hogy Nohantba jön, hogy Maurice-ot megszöktesse. Ne árulj el, mert összezörrennék vele. De kötelességemnek tartom, hogy figyelmeztesselek. Te tudhatod legjobban, hogy vajjon fiad igen gyenge-e ahhoz, hogy megint a kollegiumba kerüljön?”

Maurice csakugyan sokkal rosszabb állapotban volt, semhogy intézetbe mehetett volna. Félttem, hogy megrongált idegzetét a fájdalmas meglepetés s összeszólalkozás apjával meg-rendítheti. Anyámat se akartam elhagyni. Egy barátom ment Maurice-ért. Fontainebleau-ba hozta, ott elhelyeztem egy szállodában és visszatértem betegemhez.

Egész éjjel utaztam, hogy reggelre anyámnál legyek. Még mikor elbúcsúztam tőle, azt mondta:

- Nagyon jól érzem magam és soha életemben sem voltak kellemesebb gondolataim. Most szeretem a vidéket, régebben ki nem állhattam. Elmegyek majd Nohantba is. Most, hogy csak egyedül a tied, bizonyosan jól fogom érezni magam. Két hét múlva mészhaza, úgy-e? Veled akarok menni.

Másnap is nyugodt volt. Délután öt órakor azt akarta, hogy nővérem fésülje meg. Tükröt tartott kezébe és mosolygott. Azután a tükör kiesett kezéből és lelke elröpült. Mire megér-keztem, *kigyógyult* a rémes fáradtságból és az élet kegyetlen kötelességéből.

Anyám halála után visszamentem Fontainebleauban s néhány napot töltöttem kettesben Maurice-szal. Az orvos megállapította, hogy egészsége még nem állt egészen helyre. A szív-működés még rendetlen volt. Tovább kell folytatni a megkezdett életmódot.

Alig múlt el az egyik megrázó krízis rólam, már újabb izgalom ért. Dudevant nem találván Maurice-ot Nohantban, Solange-ot szöktette meg.

Azt hitte, hogy így kell bosszút állania azért, ami nálam nagyon is érthető aggodás volt, de az ő szemében sértő szándékot jelentett.

Izgatottan futottam Párisba, mikor a történetekről beszámoló leveleket kaptam. Maurice-ot Louis Viardotnál hagytam, futottam a miniszterhez és egy barátom, meg az ügyvédem jelöltjének kíséretében éjjel-nappal utaztam Guillery-be. A miniszter közben sürgönyileg tudakozódott és így tudtam meg, hogy hol van a lányom.

Nérac-ban, Haussmann alispán segítségét és pártfogását kértem. Azonnal felült kocsimba és velem jött. Közbelépésére lárma és veszekedés nélkül kaptam vissza leányomat.

A Dudevant mostohaanyja meghalt s ő 1200 frank évi jövedelemhez jutott öröksége révén, mely nemsokára megkétszereződött. Nem tartottam igazságosnak, hogy továbbra is élvezze vagyonom felét. Dudevant másképp vélekedett s a viták megismétlődtek. Nem törtem volna magam a pénzért, ha gyermekeim nevelését fedezhettem volna. De az irodalmi munkásság annyira bizonytalan, hogy nem akartam sorsukat mesterségem változó szerencséjének alávetni. Szerettem volna férjemet rábírní, hogy ne foglalkozzék többet Maurice-szal és miután segítségem nélkül úgysem bírta fizetni a nevelési költségeket, felajánlottam, hogy magam gondoskodom róla. Végre elfogadta a megoldást és végleges megállapodást kötöttünk 1838-ban. Ötvenezer frankot kért tőlem s ezért átadta a Hotel Narbonne-t, apai örökségemet, főképpen pedig a legdrágább kincset: gyermekeim kizárólagos nevelését és irányítását. Mind a ketten meg voltunk elégedve. Azontúl jó viszonyban voltunk egymással. Leányom esküvő-jére el is jött Nohantba.

XIX.

Nohanti visszavonultságom nyolc utolsó évében Chopin volt vendégem.

1838-ban, mikor Maurice véglegesen gondjaimra lett bízva, elhatároztam, hogy a mienknél enyhébb éghajlat alatt töltöm vele a telet. Azt hittem, hogy így sikerül megóvnom a mult évi kegyetlen csúzos bántalomtól. Valami nyugalmas helyre vágyódtam, ahol a gyermekek is tanulhatnak és én is csöndben dolgozhatom.

Az úti előkészületek közepette Chopin, aki mindennapos vendégem volt és akinek lángetsét és jellemét gyöngéden szerettem, többször mondogatta, hogy a Maurice helyében ő is meggyógyulna. Én is azt hittem... és csalódtam. Nem a Maurice helyébe vettem, hanem Maurice mellé. Barátai amúgy is régen unszolták, hogy töltsön néhány hónapot délvidéken. Tüdővésznek gondolták. Régi orvosom, Gaubert megvizsgálta és megesküdt, hogy nem tüdőbajos.

- Megmentheti, de levegőt, sétát, pihenést adjon neki.

Mindenki tudta, hogy Chopin soha el nem hagyná Párist és a párisi életet, ha valaki, akit szeret s aki szintén szereti, nem ragadja magával. Minden oldalról rábeszéltek, hogy ne utasítsam vissza kívánságát.

Kértem Chopint, hogy jól gondolja meg, hogy érez-e magában elég erkölcsi erőt, mert évek óta csak rémülettel emlegette a gondolatot, hogy elhagyja Párist, orvosát, összeköttetéseit, lakását, zongoráját. Teljesen a szokások embere volt és a legcsekélyebb változás is ijesztő eseményt jelentett életében.

Gyermekeimmel előbb indultam útnak és úgy állapotunk meg, hogy ha Chopin nem gondolja meg a dolgot, bizonyos idő múlva találkozunk a határon, ahová közös barátunk, Mendizabal fogja elkísérni.

Sok ismerősöm tanácsára a spanyolországi Majorque-ot tűztem ki tartózkodási helyünkül.

Majorque-ról nem akarok most külön megemlékezni, elég vaskos kötetben írtam meg utazásunkat.

Alig, hogy a hűvösebb, esős idő beállt, Chopin-en a tüdőbaj összes tünetei mutatkoztak. Igazán nem tudom, hogy mit csináltam volna, ha a Maurice baja is visszatért volna. Megbízható orvosunk nem volt, a legegyszerűbb orvosi szereket is lehetetlen volt beszerezni. Még a cukor is olyan rossz volt néha, hogy megbetegedtünk tőle.

Szerencsére a gyermekek kitünően érezték magukat. Egy elhagyatott és részben rombadőlt Karthausi zárdában kaptunk egészséges és festői lakást. Reggel tanultunk és aztán egész nap futkostak, míg én dolgoztam.

Nagyon kellemesen éltünk volna a regényes magányban, ha társunk szomorú szenvedése és olykor a remegés életéért nem rontotta volna meg élvezetünket s az utazás áldását.

A szegény nagy művész rettenetes rossz beteg volt. Amitől féltem, bekövetkezett. Szenvadását eléggé tűrte, de nem tudta legyőzni nyugtalan képzelődéseit. A zárda reá nézve árnyakkal és rémekkel volt tele, még akkor is, ha jól érezte magát. Nem szólt ugyan, de ki kellett találnom. Ha olykor hazajöttem a gyermekekkel esti sétáinkból, a romok közül, ott találtam Chopint a zongoránál sápadtan, meredő szemekkel, még szinte a haja is égnek állott. Idő kellett, míg reánk ismert.

Erőltetetten nevetett olyankor és felséges dolgokat zongorázott, amiket akkor komponált... szívtépő, ijesztő gondolatokat, amelyek tudtán kívül hatalmukba ejtették a magány, szomorúság és rémület óráiban.

Ott komponálta a szerényen „prélud”-öknek nevezett, legszebb darabokat. Valóságos remekművek. Némelyik meghalt szerzetesek és temetési gyászdalok vízióját kelti, a másik mélabús és gyönyörteljes; napsütés és egészség, gyermeknevelés az ablak alatt, távoli gitárok hangja, nedves lombok közül hangzó madárdal, havon virágzó halvány rónák adtak gondolatokat neki.

Sok olyan szomorú és olyan kedves a fülnek és úgy fáj a szívnek. Van közöttük egy, amelyet sötét, esős estén komponált és ijesztően letöri a lelket. Aznap jól érezte magát és mi átmertünk Palmába, néhány szükséges dolgot bevásárolni. Eső ért utól. Hat óra alatt három mérföldet tettünk meg, valóságos áradásba érkeztünk, éj közepén, cipő nélkül, hallatlan veszélyek között. Annál is inkább siettünk, mert tudtuk, hogy betegünk nyugtalan. Csakugyan, nyugtalansága megrögződött valami sajátságos, csöndes reménytelenségbe. Sírva játszta csodálatos préludjét. Mikor beléptünk, nagyot kiáltott és révedező szemekkel mondta:

- Oh, tudtam, hogy meghaltak!

Mikor eszméletre tért és látta, hogy milyen állapotban vagyunk és hallotta, hogy milyen veszélyben forogtunk, belebetegedett. Később elmondta, hogy mintegy álomban látott és tudott mindent, álma összeolvadt a valósággal, zongorához ült és megnyugodott, megkönnyebbült játék közben, abban a hitben, hogy ő is meghalt. Tóba fulva látta önmagát, nehéz és jeges vízcseppek estek ütemekben mellére. Figyelmeztettem, hogy a házfödelet is ütemekben verik az esőcseppek, de tagadta, hogy valamit hallott volna.

Lángesze telítve volt a természet titokzatos összhangjával és felséges zenei gondolatainak egyenértékű ereje dolgozta fel, nem pedig külső hangokat utánzó szolgai módon.

Aznap esti kompozíciója lehet, hogy tele volt a zárda fedelére verődő esőcseppek visszhangjával, de képzelete és dala az égből szívére hulló könnyekké dolgozta fel.

Chopin érezte hatalmát és gyengeségét. Gyöngesége éppen a fegyelmezetlen hatalom végleteiben rejtett. Zenéje részletező és váratlanságokkal telt. Néha, ritkán bizarr, titokzatos és gyötrődő.

Nyolc évig voltam beavatva inspirációjának titkába, zenei töprengésébe. Zongorája elárulta nekem elragadtatásait, tévelygéseit, gondolatai gyötrelmét, vagy gyötrődését. Úgy értettem, mint ahogy ő értette önmagát.

Sokszor nevető, kerekded gondolatai voltak. Lengyel dalokat és kiadatlan románcokat alkotott bámulatos szelídséggel.

Az életben is érzékeny volt a szeretet gyöngédsége és a sors mosolya iránt, de valami közönyös ügyetlenség, vagy a reális élet tömérdek apró nehézsége napokra, hetekre letörte.

Különös, de nagy bánat nem törte meg annyira, mint csekélységek. Mintha előbb nem lett volna elég ereje ahhoz, hogy felfogja és később, hogy átérezze. Izgalmainak mélysége sohasem volt összefüggésben az okokkal. Szomorú egészségi állapotát hősiesen viselte valódi veszedelmeivel, de nyomorúságosan vergődött jelentéktelen tünetek miatt.

Irtózott a szegénységtől, raffinált kényelemre volt szüksége s így természetesen Majorque-ot már néhány nap múlva meggyűlölte.

Mindkettőnknek gyötrelme volt a Valdemosa-i zárdában való tartózkodás. Amilyen kedves volt Chopin társaságban, épp olyan kétségbeejtő lett családi körben, betegen. A világon nem lehet nemesebb, tapintatosabb, önzetlenebb lélek, hűségesebb társ, ragyogóbb szellem, komo-

lyabb és tökéletesebb intelligencia a saját hatáskörében, mint Chopin, ha egészséges volt; viszont egyenetlenebb kedélyű, sötétebben képzelődő, gyanakvóbb, kielégíthetlenebb szívű sem lehet senki, mint a beteg Chopin.

Tél végén felszedtük sátorfánkat Barcelonán át Marseille felé.

A híres Couvières orvos megvizsgálta és gyógykezelt Chopint, aki elég gyorsan megerősödött, annyira, hogy folytathattuk útunkat hazafelé.

Zavartalanul érkezünk Nohantba.

Sokáig határozatlanul ingadoztam életem berendezésének problémáján. Sokat töprengtem azon, hogy vajjon elfogadjam-e a gondolatot, hogy Chopin hozzám kösse életét.

Ha bezárkóztam volna egész esztendőre Nohantba, Chopin megmenekült volna a veszedelemtől, mely tudtomon kívül fenyegette, attól tudniillik, hogy túlságosan ragaszkodjék hozzám. Akkor még nem szeretett olyan kizárólagosan, hogy ne tudott volna megenni nélkülem. Sokat beszélt egy lengyelországi szerelméről és párisi rajongóiról. Akkor még hathónapi párisi tartózkodás visszaadta volna előkelő szokásainak, sikereknek, szellemi kacérkodásoknak.

A gyermekek tanítása végett én is Párisba mentem. A Pigalle-utcában béreltem két pavillont, kert közepén. Chopin a Tronchet-utcába költözött, de lakása hideg és nedves volt. Megint köhögni kezdett. Mindennap elhaló hangon, szánalmas arccal jelentette ki, hogy kitűnően érzi magát. Velünk ebédelt és este vacogva ment haza kocsiján.

Felajánlottam, hogy kibérek egy pavillont és átadom egyik részét neki. Boldogan fogadta el az ajánlatot. Külön lakosztályában fogadhatta barátait, zeneleckéket adhatott és nem zavart engem. Maurice az emeleti lakosztályt foglalta el, én a másik pavillonban laktam Solange-zsal.

Később a square d'Orléans-on béreltünk lakást, ami Chopinnek jobban megfelelt.

A nyarat Nohantban töltöttük. Chopin ott alkotott és írt.

Külön kötetet kellene írnom, ha minden barátomról meg akarnék emlékezni, akivel ez alatt a nyolc év alatt érintkeztem.

Sajnos a halál, vagy távolság sok köteléket feloldott, de emlékeim és ragaszkodásom sohasem hültek ki.

Chopin mindig vágyódott Nohantba és sosem bírta ki Nohant-t. Természeténél fogva társasági ember volt, szerette a társaséletet, húsz emberből álló estélyeket, mikor az idegenebbek már távoznak és a meghitt barátok, a rajongók körülveszik a művészt. Olyankor fejtette ki egész zsenialitását és minden tehetségét. Elringatta hallgatóságát mély gondolatokba, vagy mélabús szomorúságba, mert játéka, különösen ha rögtönzött, kínos csüggedéssel töltötte meg a lelkeket. Hirtelen, mintegy hogy eloszlassa bánata emlékeit hallgatóságában, titokban a tükör felé fordult, igazított egyet nyakkendőjén és haján és átváltozott flegmatikus angollá, vagy begyeskedő öreg úrrá, szentimentális és nevetséges angol nővé, vagy zsidóvá. Minden komikum mellett is figurái szomorúak voltak, de oly nagyszerűen átérezte és visszaadta őket, hogy lehetetlen volt ellenállani.

Kedves, érdekes, nagyszerű mutatványaival mindig ő volt a társaság lelke, valósággal kapcsolódott érte, a szó szoros értelmében.

Kiragadni Chopint ennyi dédelgetésből, egyhangú, egyszerű életbe kapcsolni az elkényeztetett embert, aki hercegnők ölében nőtt fel, annyit jelentett volna, mint életelemétől megfosztani. Pedig mikor este hazajött, levetkőzte élnkségét, ragyogását és minden éjszakája lázas és

álomtalan volt. Párisban minden este több társaságban is megfordult. Rendre-rendre húsz-harminc család estélyeit kellett elbűvölnie és szórakoztatnia.

Minden szépség, báj és mosoly iránt fogékony lelke hallatlanul könnyen és hirtelen megnyilatkozott. Igaz, hogy épp oly gyorsan meg is hátrált. Elég volt egy ügyetlen szó, egy kiábrándító mosoly. Ugyanazon az estén három asszonyért is lelkesedett és mikor egyedül hazament, egyikre se gondolt, viszont mind a három szentül hitte, hogy kizárólag ő hódította meg.

Barátsággal is úgy volt. Első pillanatra rajongott, aztán kiábrándult.

Elmesélte egyszer, hogy beleszeretett egy híres művész unokájába és nőül akarta venni, de ugyanabban az időben egy lengyelországi nőt is szeretett és ugyancsak házassági gondolatokkal foglalkozott. Nem kötötte le magát egyiknek sem és mozgékony lelke egyik érzéstől a másik felé ingadozott. A fiatal párisi leány szívesen fogadta udvarlását és minden a legszebben haladt, mikor egyszer egy híres zenész társaságában lépett be a leányhoz, aki előbb kínálta meg székkal társát, mint őt. Chopin soha többet nem látta a leányt és rögtön elfelejtette.

Pedig korántsem volt a lelke hideg. Sőt ellenkezőleg, rajongó és odaadó tudott lenni, de nem kizárólagosan és nem állandóan. Öt-hat érzés is küzdött benne egyidejűleg és rendre-rendre uralta egyik a többi.

Akit szeretett, az boldog is volt, de kegyetlenül szenvedett is.

Sokan állították, hogy egyik regényemben a Chopin jellemét elemeztem. Csalódtak. *Prince Karol* nem volt művész, csak álmodozó, semmi más. Nem lévén lángész, nincsenek is a lángészt megillető jogai. Annyira nem volt nagy művész képmása, hogy Chopinnek, aki a kéziratot napról-napra olvasta íróasztalomnál, soha eszéágába se jutott gyanakodni.

Később mégis azt képzelte, úgy hallottam. Ellenségek (akik barátoknak mondják magukat, mintha elkeseríteni egy szenvedő szívet nem volna gyilkossággal azonos) elhitették velem, hogy a regény az ő jellemét leplezi le. Kétségkívül emlékezőtehetsége abban a pillanatban cserbenhagyta; elfelejtette a könyvet; miért nem olvasta el még egyszer?

Mennyire nem a mi történetünk szerepelt benne! Épp az ellenkezője! Se ugyanaz a mámor, se ugyanaz a szenvedés nem létezett közöttünk soha. A mi történetünk nem volt regény; sokkal egyszerűbb és komolyabb alapon állottunk, semhogy bármikor veszekedtünk volna egymással. Vállaltam a Chopin egész életét, úgy, ahogy az enyémen kívül folytatódott. Művészetén kívül nem találkozott sem ízlésünk, sem politikai meggyőződésünk, sem felfogásunk a dolgokról, mégsem igyekeztem sohasem megváltoztatni. Tiszteltem egyéniségét, mint többi barátomét is, akik nem jártak egy úton velem.

Másrészt Chopin kivételes barátsággal tisztelt meg. Mindig egyforma volt hozzám.

Soha nem tettünk szemrehányásokat egymásnak... mindössze egyszer és akkor is utoljára! Olyan magasrendű érzés, mint a mienk, megtörhetett, de nem kopott el méltatlan küzdelmekben.

Bármilyen egyenletesen bánt is velem Chopin, környezetemmel annál jobban érezte szeszélyeit és elragadtatásból ellenszenvbe csapott át.

A Chopin egészsége egyre jobban hanyatlott, már nem tudtam kitalálni semmit, hogy idegei ingerlékenységét legyőzzem. Orvosa: Mathurinski, majd apja halt meg. A két csapás nagyon megviselte. Folyton ijesztő víziói voltak és egész éjszakákat a szomszéd szobában töltöttem, százszor is felugráltam, hogy elűzzem álmatlansága vagy álmai rémképeit. A szláv költészet

minden babonájával látta folyton a saját halálát. Legendák lázámaiban élt. Fantomok hívták, megragadták és küzdött elköltözött övéi fagyos érintése, szétdúlt arca ellen.

Nohant nem szerette már. Tavasszal még néhány napig örvendett, de amint munkához ült, minden elsötétült körülötte. Alkotása mindig gyors, csodálatos volt. Keresés, előérzet nélkül akadt mindig reá. Vagy a zongoránál nyilatkozott meg, vagy sétaközben fejében zsongott. Olyankor sietett hangszeréhez, hogy hallja. Azután kezdődött a legidegesítőbb munka. Türelmetlenül és határozatlanul kereste a téma egy-egy részletét. Amit egy darabban felépített, túlságosan elemezte, mikor le akarta írni s ha nem találta meg határozottan, valósággal kétségbeesett. Sokszor napokig bezárkózott szobájába, sírt, járkált, tollakat tördelt, százszor ismételtetett és változtatott egy-egy ütemet, mindig törölte, másnap megint kitartással és kétségbeesve előről kezdte. Hat hetet is eltöltött egy-egy oldallal és végül úgy írta meg, ahogy az első vázlatot készítette.

Sokáig volt annyi befolyásom, hogy kérésemre az inspiráció első vázlatára bízta magát. De mikor már kevésbé hitt bennem, szelíden szememre hányta, hogy elkényeztettem és nem vagyok elég szigorú hozzá. Igyekeztem szórakoztatni, sétálni vele. Az első napok fárasztották, de legalább aludt. Nem lehetett azonban mindig eltávolítani zongorájától, mely többet gyötörte, mint amennyi örömet szerzett neki. Bosszankodott olykor, ha zavartam. Nem mertem erőszakolni. Félttem a haragjától és mert velem szemben mindig uralkodott magán, szinte megfulladt, majdnem meghalt.

Külsőleg derűs életem belülről fájdalmasabb volt, mint valaha.

A beteg utolsó visszaesései annyira elborították elméjét, hogy egyszer megsértette Maurice-ot, aki addig gyöngéden szerette. Egy pillanattal később összeölelkeztek ugyan, de már az első homokszem közéjük hullott és aztán lassanként mind nagyobb és nagyobb kavicsok következtek. Chopin minden igaz ok nélkül ingerült volt a legjobb indulattal szemben. Maurice egy szép napon kijelentette, hogy elmegy. Nem nyugodtam, nem nyugodhattam bele. Chopin nem tűrte jogos és szükséges közbelépésemet. Lehajtotta fejét és azt mondta, hogy már nem szeretem.

Milyen káromlás nyolc évi valóságos anyai odaadó szeretet után! Szegény megsértett szíve nem öntudatosan cselekedett. Azt hittem, hogy néhány havi távollét és csönd meggyógyítja a sebet és visszaadja a nyugodt barátságot. De a februári forradalom távol tartotta a társadalmi változások előtt soha meg nem hajló lelkét.

1848 márciusában viszontláttam egy pillanatra. Megszorítottam remegő hideg kezét. Szólni akartam, de elmenekült. Most én mondhattam volna, hogy már nem szeret. Megkíméltem ettől a szenvedéstől és mindent a gondviselőre és a jövőre bíztam.

Soha többet nem láttam. Rossz szívek álltak közénk. Voltak ugyan jószívűek is, de nem tudták, hogy mit tegyenek. Voltak, akik nem akartak ily kényes ügybe avatkozni. Guttman, a legkiválóbb tanítványa, távol volt, csak a Chopin utolsó sóhajához térhetett vissza.

Azt mondják, hogy hívott, sajnált, szeretett élete végéig... és azt hitték, hogy el kell titkolni előttem... valamint eltitkolták előtte is, hogy kész vagyok bármely pillanatban hozzásietni. Jól tették, ha a viszontlátás csak egy nappal, vagy csak egy órával is megrövidítette volna életét.

A remegéssel, virrasztással töltött évekért gyöngédséggel, bizalommal és hálával töltött éveket kaptam jutalmul, amiket egy órai tévedés, vagy igazságtalanság nem homályosíthat el Isten előtt. Nem is akarok arra az egy órai szenvedésre gondolni. Elviseltem a fájdalom és rajongás könnyeivel.

Chopinnal egy időben vesztettem el fivéremet is... és azóta... százával számlálom az utolsó évek keserű veszteségeit. A szívem temető lett. Nem voltam boldog életemben. Senki sem

boldog. A világ nincs állandó meglegedésre alkotva. Voltak örömeim anyaságomban, barátságaimban, álmaimban és gondolataimban. Ez is elég ahhoz, hogy hálát adjak az Égnek érte. Megkóstoltam minden édességet, amire szomjazhattam.

Áldom a fiam barátságát... amiért anyai gyöngédségem minden szálát viszonzta. Áldom a közös szenvedések által próbára tett szíveket, érettük éreztem drágának az életet. Olyan csapás után, ami mást lesujt, én még állom a helyemet. Köszönöm ezt is az Istennek, mert fájdalomban tisztul a szeretet és mert még vannak, akik igazán ragaszkodnak hozzám, talán nem kerülök egyelőre még a közös útra, melyet az irgalom mindnyájunknak kiszabott.

1845 június 14.